
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Franco Montanari (επιμ.), *Omero. Gli aedi, i poemi, gli interpreti*, Φλωρεντία, La Nuova Italia, 1998, σελ. 130.

Ο συλλογικός αυτός τόμος περιλαμβάνει άρθρα ορισμένων από τους ομηριστές που συμμετείχαν στα δύο πρόσφατα αγγλόφωνα υπομνήματα στην *Ιλιάδα* (Cambridge 1985-1993) και στην *Οδύσσεια* (Οξφόρδη 1988-1992), και συγκεκριμένα του Richard Janko, του Nicholas Richardson, του Bryan Hainsworth και της Stephanie West, καθώς και του Tilman Krischer, ο οποίος δημοσίευσε δύο εκτενείς βιβλιοκρισίες για τα υπομνήματα αυτά στο περιοδικό *Gnomon* (66 [1994], 385-403 και 67 [1995], 481-499). στις συμβολές αυτές προστίθεται και μια μελέτη του Joachim Latacz, ο οποίος, ως γνωστόν, ετοιμάζει μια νέα έκδοση του γερμανικού υπομνήματος στην *Ιλιάδα* Ameis-Hentze.

Το άρθρο του επιμελητή έκδοσης του τόμου Franco Montanari («Anti-chi commenti a Omero. Alcune riflessioni»), τονίζει την αξία των αρχαίων σχολίων για τον σημερινό ερευνητή των ομηρικών επών, στο μέτρο που τα σχόλια αυτά αποτελούν ένα κρίσιμο τμήμα της ιστορίας της πρόσληψης της επικής ποίησης και ταυτόχρονα έναν θησαυρό των αισθητικών αντιλήψεων διαφόρων περιόδων της πρόσληψης αυτής· ειδική μνεία γίνεται στα ψευδεπίγραφα σχόλια του Διδύμου (τα επονομαζόμενα σχόλια D), των οποίων την έκδοση ετοιμάζει ο Montanari.

Ο Janko, στο εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του «I poemi omerici come testi orali dettati» προβαίνει σε μια συνολική αποτίμηση της θεωρίας των Parry-Lord υπό το φως των πορισμάτων της πρόσφατης έρευνας και σε μια ενδιαφέρουσα επισήμανση των κυριότερων σημείων της θεωρίας αυτής που παρερμηνεύθηκαν από τους μελετητές. Ο Janko υποστηρίζει προκαταβολικά ότι και τα δύο ομηρικά έπη έχουν συντεθεί προφορικά, χωρίς δηλαδή τη βοήθεια της γραφής, κατά τη διάρκεια μιας performance στα μέσα του 8ου αι. και έχουν καταγραφεί με βάση την απαγγελία αυτή. Τέσσερις είναι, κατά την άποψή του, οι μείζονες τροποποιήσεις που έχει επιφέρει η νεότερη ομηρολογία στη θεωρία των Parry και Lord: (α) η προφορική σύνθεση δεν ταυτίζεται με τη σύνθεση ενός προφορικού έπους, όπως έχει εντωμεταξύ παραδεχθεί και ο ίδιος ο A. Lord σε μεταγενέστερες μελέτες του, προσάγοντας παράλληλα από την αγγλική, τη σερβοκροατική και τη λεττονική ποίηση. (β) Η προφορική ποίηση δεν

συγκροτείται εξολοκλήρου από λογοτύπους, όπως υπεστήριζε ο Parry. Ο A. Hoekstra, ο B. Hainsworth, ο G. P. Edwards και ο ίδιος ο Janko έχουν αποδείξει στις διάφορες μελέτες τους ότι στα ομηρικά ποιήματα το μη λογοτυπικό στοιχείο, αν και μικρό σε έκταση, εντούτοις υπάρχει. (γ) Η έλευση της γραφής δεν ακύρωσε αυτομάτως την προφορική σύνθεση· έως τα μέσα του βου αι. π.Χ. η εξολοκλήρου προφορική σύνθεση εξακολουθούσε να κυριαρχεί στην Ελλάδα. (δ) Ο ίδιος ο Lord έπαψε πια να υποστηρίζει την άποψη ότι δεν μπορεί να υπάρξει κείμενο που να αντιπροσωπεύει το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στην εξολοκλήρου προφορική σύνθεση και στη σύνθεση με τη βοήθεια της γραφής. Από τις υπόλοιπες επισημάνσεις του Janko ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εκείνη που αρνείται τη συμμετοχή της γραφής στη σύνθεση των ομηρικών επών. Πολλοί οπαδοί της ενωτικής (Reinhardt, Griffin) ή νεοαναλυτικής (Kullmann) θεωρίας θεωρούν ότι υπέρ της γραφής συνηγορεί αποφασιστικά το επιχείρημα της λογοτεχνικής αρτιότητας των δύο ομηρικών επών, η οποία, σύμφωνα με τους μελετητές αυτούς, είναι αδύνατο να επιτευχθεί μόνο με την προφορική σύνθεση. Ο Janko υποστηρίζει ότι, όπως υπάρχει καλή και κακή γραπτή λογοτεχνία, έτσι μπορεί να υπάρχει και καλή και κακή προφορική ποίηση· ωστόσο, το συγκεκριμένο παράδειγμα που επικαλείται, το *Chanson de Roland*, δεν είναι ασφαλώς συγκρίσιμο με τα ομηρικά έπη. Το πρόσθετο επιχείρημά του υπέρ της προφορικής σύνθεσης, η ύπαρξη μετρικών σφαλμάτων ή λογικών αντιφάσεων στα έπη – κριτήρια που θα περίμενε κανείς να έχουν διά παντός οβελισθεί από την ομηρολογία ύστερα από την κατά κόρον και στείρα χρήση τους από την πλευρά της αναλυτικής σχολής –, ούτε αυτό είναι ικανό να πείσει: σε τι άραγε προστατεύει η γραφή, και μάλιστα στο πολύ πρώιμο στάδιο χρήσης της, από τέτοιου είδους ολισθήματα σε ποιητικές συνθέσεις της έκτασης της *Ιλιάδας* ή της *Οδύσσειας*;

Η συμβολή του Richardson («Ripensare la struttura dell'*Iliade*») εστιάζεται στην δομή της *Ιλιάδας*. Τα δύο πρόσφατα βιβλία του O. Taplin *Homeric Soundings* (Οξφόρδη 1992) και του K. Stanley *The Shield of Homer* (Princeton 1993) του προσφέρουν την αφορμή να τονίσει τη σημασία που έχουν αφενός οι προαγγελίες και αφετέρου η κυκλική σύνθεση για την δομή του έπους. Οι προαγγελίες ανήκουν, ωστόσο, – κάτι που παραβλέπει ο Richardson – στο πολύ ευρύτερο πλαίσιο των ενδοεπικών, άμεσων ή έμμεσων, παραπομπών που η γερμανική φιλολογία ονομάζει *Fernbeziehungen*· όπως απέδειξε στο πρόσφατο βιβλίο του για την *Ιλιάδα* ο M. Reichel (*Fernbeziehungen in der Ilias*, Tübingen 1994), οι «απόηχοι» αυτοί αποτελούν βασική αφηγηματική τεχνική των ομηρικών επών που συμβάλλουν πάνω απ' όλα στην ενότητα της αφήγησης αλλά και στη νοηματοδότησή της. Προβάλλουν κυρίως την τραγική διάσταση της επικής υπόθεσης, αντιπαραθέτοντας την άγνοια και τις μάταιες προσδοκίες των ηρώων με τις πραγματικές συνέπειες των πράξεών τους, αποτελούν

δηλαδή ένα μέσο έμμεσης ηθογράφησης των επικών προσώπων, συντελώντας πολύ συχνά στη δημιουργία μιας «τραγικής ειρωνείας». Αντίθετα, η κυκλική σύνθεση, όσο και αν είναι ευδιάκριτη σε μικρής ή μεσαίας κλίμακας αφηγηματικές ενότητες, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διέπει με έναν μηχανιστικό σχεδόν τρόπο ολόκληρο το έπος, όπως υποστήριξε ο Stanley, αλλά και πριν από αυτόν άλλοι μελετητές, όπως ο Myres και ο Whitman.

Για τα υπόλοιπα άρθρα, του Hainsworth, της West, του Krischer και του Latacz, θα περιορισθούμε αναγκαστικά σε μερικές σύντομες επισημάνσεις. Ο Hainsworth («Omero artigiano *versus* Omero artista») διαπιστώνει με λύπη του ότι και στα δύο πρόσφατα υπομνήματα για τα ομηρικά έπη τόσο η λογοτεχνική κριτική όσο και οι νεότερες λογοτεχνικές θεωρίες (ιδίως η αφηγηματολογία) εξακολουθούν να αγνοούνται, ενώ η West («Meglio la fine di una cosa che il suo principio. Come comporre una *Odissea*») ασχολείται με τις επιδράσεις της Εγγύς Ανατολής στην *Οδύσσεια* (ένα θέμα που πραγματεύεται εξαντλητικά ο M. West στην πρόσφατη μονογραφία του *The East Face of Helicon*, Οξφόρδη 1997) και το πρόβλημα των προοδυσσειακών εκδοχών της *Οδύσσειας* (που επανήλθε στο επίκεντρο της έρευνας με το βιβλίο του Georg Danek, *Epos und Zitat. Studien zu den Quellen der Odyssee*, Βιέννη 1998). Αντικείμενο, τέλος, της μελέτης του Krischer («Arcieri nell'epica omerica. Armi, comportamenti, valori») είναι οι διαφορές στη χρήση του τόξου στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* και οι διαφορετικές κοινωνικές αξίες που αντικατοπτρίζουν, ενώ ο Latacz («Il nuovo "Ameis-Hentze" all'*Iliade*. Tradizione e rinnovamento nel commentare Omero») παρουσιάζει διά μακρών τη φιλοσοφία του νέου υπομνήματος στην *Ιλιάδα* που συντάσσεται υπό την εποπτεία του. Ο τόμος κατακλείεται με μια χρησιμότητα επιλογή σχολιασμένης βιβλιογραφίας στα ομηρικά έπη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΕΓΚΑΚΟΣ

I. Worthington (επιμ.), *Voice into Text. Orality and Literacy in Ancient Greece* [Mnemosyne Suppl. 157], Leiden 1996, σελ. 232.

Ο υπό κρίση τόμος συγκεντρώνει 13 συμβολές οι οποίες στην πρώτη τους μορφή αποτελούσαν ανακοινώσεις σε ομότιτλο συνέδριο που έγινε στην Αυστραλία το 1994. Οι μελέτες αφορούν τόσο την ποίηση όσο και την πεζογραφία και καλύπτουν ένα μεγάλο χρονικό άνωμα από τον Όμηρο ως το νεοελληνικό δημοτικό τραγούδι. Όπως δηλώνει ο υπότιτλος, θέμα του συνεδρίου ήταν η σχέση προφορικότητας και εγγραμματοσύνης στην αρχαία ελληνική κυρίως λογοτεχνία, ένα θέμα που προ-

σφέρεται στην αξιοποίηση των πορισμάτων της ανθρωπολογικής έρευνας και της λογοτεχνικής θεωρίας. Ο συγκερασμός παραδοσιακών και νεότερων μεθόδων πρέπει να αποτιμηθεί απολύτως θετικά, γιατί δρα αναζωογονητικά σε έναν κλάδο που αριθμεί ζώη πέντε αιώνων. Η κριτική συζήτηση των μελετών που περιλαμβάνονται στον τόμο θα απαιτούσε όχι μόνο την υπέρβαση του διαθέσιμου για βιβλιοκρισίες χώρου αλλά και την εξειδικευμένη γνώση ξένων λογοτεχνιών, με τις οποίες ο υπογραφομενος δεν έχει την απαραίτητη εξοικείωση (σερβοκροατική και νοτιοαφρικανική ποίηση). Για τον λόγο αυτόν παραθέτω τα ονόματα των συγγραφέων και τους τίτλους των μελετών, και στη συνέχεια θα περιορισθώ, δείγματος χάριν, στη συζήτηση μιας μόνο, εξαιρετικά ερεθιστικής, συμβολής: E. Minchin, «The Performance of Lists and Catalogues in the Homeric Epics»· W. Merritt Sale, «Homer and Avdo: Investigating Orality through External Consistency»· A. Mackay, «Time and Timelessness in the Traditions of Early Greek Oral Poetry and Archaic Vase-Painting»· R. Scodel, «Self-Correction, Spontaneity, and Orality in Archaic Poetry»· C. W. Marshall, «Literary Awareness in Euripides and His Audience»· N. W. Slater, «Literacy and Old Comedy»· N. O'Sullivan, «Written and Spoken in the First Sophistic»· H. Tarrant, «Orality and Plato's Narrative Dialogues»· D. Kelly, «Oral Xenophon»· I. Worthington, «Greek Oratory and the Oral/Literate Division»· C. G. Thomas, «Wingy Mysteries in Divinity»· S. Gauntlett, «Aptera Epe—The Canon of Modern Greek Oral Poetry»· R. Whitaker, «Orality and Literacy in the Poetic Traditions of Archaic Greece and Southern Africa».

Στόχος του άρθρου του Marshall είναι να εντοπισθούν οι δρόμοι από τους οποίους το αισχύλειο δράμα έγινε αντικείμενο κριτικής αξιοποίησης από τον Ευριπίδη και ενεργού πρόσληψης από το κοινό του. Ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στους δύο μείζονες τραγικούς έχει αποδειχθεί διεξοδικά από την R. Aelion στο δίτομο έργο της *Euripide, héritier d'Eschyle* (Παρίσι 1983· ο συγγρ. στηρίζεται στη νεότερη και γενικότερη μελέτη του R. Garner, *From Homer to Tragedy: The Art of Allusion in Greek Poetry*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1990). Ωστόσο, μένει κάποιο περιθώριο για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος, κυρίως υπό το πρίσμα της διακειμενικότητας και της πρόσληψης από το κοινό, όπως τις αντιλαμβάνεται η σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας. Πράγματι, ο συγγρ. επιλέγει ως θεωρητικό μοντέλο για την προσέγγιση του προβλήματος την πρόταση της Linda Hutcheon (*A Theory of Parody: The Teachings of Twentieth-Century Art Forms*, Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1985), σύμφωνα με την οποία υφίσταται μια ειρωνική σχέση ανάμεσα στο κείμενο προέλευσης (background text) και το κείμενο υποδοχής (foregrounded text), σχέση που συνίσταται στην κριτική διαφοροποίηση του νεότερου από το παλαιότερο κείμενο. Ο συγγρ. εντοπίζει τρεις δρόμους χάρη στους οποίους το κοινό του Ευριπίδη ήταν εξοικειωμένο με αυτό το ειρωνικό παιχνίδι: α) χάρη στην αναπαράσταση έργων του Αισχύλου κατά τον 5ο αιώνα (εδώ ο συγγρ. αξιοποιεί μια πλη-

ροφορία της αρχαίας βιογραφίας του ποιητή σύμφωνα με την οποία οι Αθηναίοι για να τιμήσουν τον μεγάλο τραγικό παραχώρησαν το δικαίωμα της αναπαράστασης έργων του, μια πληροφορία, πρέπει να παρατηρήσουμε, που δεν τεκμηριώνεται από άλλες μαρτυρίες· β) χάρη στη σχολική πράξη (στην περίπτωση αυτή προϋποτίθεται γραπτό κείμενο)· γ) χάρη στο βιβλιοπωλικό εμπόριο (στην περίπτωση αυτήν ο λόγος είναι για αγορά μεμονωμένων βιβλίων ή για χρήση οργανωμένης προσωπικής βιβλιοθήκης, όπως παραδίδεται ρητά ότι διέθετε ο Ευριπίδης). Ο συγγρ. προτείνει κριτήρια, προκειμένου να διακρίνει τις περιπτώσεις κατά τις οποίες το δάνειο προέρχεται από παράσταση ή αναπαράσταση ενός προγενέστερου έργου (οπτικοακουστική πρόσληψη) από τις περιπτώσεις της αναγνωστικής πρόσληψής του. Συγκεκριμένα πιστεύει ότι στην πρώτη περίπτωση ο εντοπισμός του δανείου από το κοινό προϋποθέτει τον συνδυασμό φράσεων-κλειδιών και όμοιων δραματικών καταστάσεων, ενώ στη δεύτερη αρκεί είτε η λεκτική ομοιότητα είτε η ομοιότητα της δραματικής κατάστασης.

Το άρθρο είναι πλούσιο σε λεπταίσθητες και αξιοπρόσεκτες παρατηρήσεις, η βιβλιογραφική ενημέρωση τόσο στην περιοχή της κλασικής φιλολογίας όσο και στον τομέα της σύγχρονης λογοτεχνικής θεωρίας (ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η συζήτηση σχετικά με τη σύλληψη και την εφαρμογή της προβληματικής έννοιας της ειρωνείας) είναι απολύτως επαρκής, και τα πορίσματά του πρωτότυπα και άκρως ενδιαφέροντα. Ακριβώς για τον λόγο αυτόν πιστεύω ότι πρέπει να αφιερωθεί στην υπό κρίση συμβολή ιδιαίτερη συζήτηση. Συγκεκριμένα, θα έκλινα προς την άποψη ότι είναι προσφορότερο και πιο ευέλικτο για το υπό εξέταση θέμα το θεωρητικό μοντέλο του G. Genette (*Palimpsestes. La littérature au second degré*, Παρίσι 1982) και όχι της Hutcheon. Και ο Genette κάνει λόγο για υπο-κείμενο και υπερ-κείμενο όπως η Hutcheon, προβαίνει όμως και σε λεπτομερέστερες διαφοροποιήσεις, καθώς δέχεται ότι κατά τη μεταφορά του δανείου είναι δυνατό να συντελεστούν μεταβολές τόσο στην εστίαση όσο και στα κίνητρα των δρώντων προσώπων. Η δυσλειτουργικότητα του μοντέλου της Hutcheon φαίνεται έκτυπα στο εξής παράδειγμα που παραθέτει ο ίδιος ο συγγρ. Στον *Φιλοκτήτη* του Σοφοκλή (409 π.Χ.) ο Νεοπτόλεμος ρωτά τον άρρωστο ομώνυμο ήρωα (στ. 761): *βούλη λάβωμαι δῆτα καὶ θίγω τί σου; Ο στίχος επανέρχεται σχεδόν αυτολεξεί στον *Ορέστη* του Ευριπίδη (408 π.Χ.), στ. 218: *βούλη θίγω σου κάνακουφίσω δέμας;* Αν δεν πρόκειται για στερεότυπη ερώτηση που απευθύνει κανείς σε έναν άρρωστο, θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε δάνειο του νεότερου από τον παλαιότερο ομότεχνό του. Στην περίπτωση αυτήν όμως απουσιάζει παντελώς η κριτική διαφοροποίηση που αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την ύπαρξη του ειρωνικού παιχνιδιού.*

Το κριτήριο του συνδυασμού φραστικής ομοιότητας και ομοιότητας στη δραματική κατάσταση που θέτει ο συγγρ., για να διακρίνει τα δά-

νεια που προέρχονται από προηγούμενη παράσταση ή αναπαράσταση, φαίνεται να επιβεβαιώνεται από μια περίπτωση που δεν μνημονεύεται στο άρθρο αυτό. Πράγματι, από την αρχαία υπόθεση των *Περσών* του Αισχύλου πληροφορούμαστε ότι το ομόθεμο δράμα του Φρυνίχου που παραστάθηκε τέσσερα χρόνια νωρίτερα άρχιζε με τον εξής στίχο που παραλλάσσει αργότερα ο Αισχύλος: *τάδ' ἐστὶ Περσῶν τῶν πάλαι βεβηκότων* (πρβ. στ. 1). Αν όμως προεκτείνουμε τον συλλογισμό του συγγρ. ανακύπτουν ενδιαφέροντα ερωτήματα. Έτσι, από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη πληροφορούμαστε ότι ο Ευριπίδης στον *Φιλοκτήτη* του (431 π.Χ.) παράλλαξε έναν στίχο από το ομότιτλο χαμένο δράμα του Αισχύλου: *φαγέδαιναν ἢ μου σάρκας ἐσθίει ποδός* (απ. 253 Radt). Στην προκείμενη περίπτωση έχουμε συνδυασμό τόσο λεκτικής ομοιότητας όσο και ομοιότητας στη δραματική κατάσταση, με σύμπτωση μάλιστα και του πρωταγωνιστικού προσώπου. Θα πρέπει άραγε να υποθέσουμε ότι πριν από μια περίπου πενταετία αναπαραστάθηκε ο *Φιλοκτήτης* του Αισχύλου; Αν έχει δίκιο ο συγγρ., τότε αποκτούμε ένα κριτήριο για την αναπαράσταση και άλλων έργων του Αισχύλου. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται, αν επιχειρήσει κανείς να χρονολογήσει κατά προσέγγιση τις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή. Σύμφωνα με δύο προσπάθειες που έγιναν για τη χρονολόγηση του έργου αυτού (υπαινίσσομαι τα βιβλία του Σ. Γ. Καψωμένου και του E.-R. Schwinge) οι *Τραχίνιες* ανήκουν στην πρώιμη φάση της σταδιοδρομίας του Σοφοκλή. Ένα από τα σημαντικότερα κριτήρια ήταν η θεματική γεινίαση του σοφόκλειου έργου προς τον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου (458 π.Χ.). Το επιχείρημα αυτό όμως σχετικοποιείται τώρα, αν δεχθούμε ότι η θεματική ομοιότητα δεν ανάγεται στην αρχική παράσταση του αισχύλειου δράματος αλλά σε κάποια αναπαράστασή του. Επιπλέον θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι υπάρχει και μια ακόμη σημαντική θεματική ομοιότητα του σοφόκλειου έργου με την *Άλκηστη* του Ευριπίδη (438 π.Χ.· για την ομοιότητα των δύο αυτών δραμάτων βλ. A. Lesky, «Alkestis und Deianeira», στο *Miscellanea Tragica* [τιμ. τόμ. J. C. Kamerbeek], Amsterdam 1976, 213-223). Αν δεχθούμε λοιπόν, όπως προτείνει ο συγγρ., ότι προς την αρχή της δεκαετίας του 420 π.Χ., και πάντως πριν από το 424 π.Χ., πιθανή χρονιά παράστασης της *Εκάβης*, αναπαραστάθηκε ο *Αγαμέμνων* του Αισχύλου, και θεωρήσουμε ως *terminus post quem* το 438 π.Χ., χρονιά παράστασης της *Άλκηστης*, τότε οι *Τραχίνιες* του Σοφοκλή θα μπορούσαν να τοποθετηθούν κάπου μέσα στη δωδεκαετία 437-425 π.Χ. Ωστόσο η χρονολογική σχέση των *Τραχινίων* με την παράσταση της *Άλκηστης* ή την ενδεχόμενη αναπαράσταση του *Αγαμέμνονα* εξακολουθεί να παραμένει αδιευκρίνιστη. Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι οι παραπάνω υπολογισμοί είναι συνέπεια και προέκταση των σκέψεων του συγγρ. και δεν μπορεί παρά να αποτελούν απλή υπόθεση εργασίας. Παρόμοια προβλήματα προκύπτουν και από την πεποίθηση του συγγρ. ότι η *Ορέστεια*, σε αντίθεση με τους *Πέρσες* και τους *Επτά*, που

υπήρξαν μάλλον σχολικά δράματα, αναπαραστάθηκε πριν από την *Εκάβη* του Ευριπίδη. Αν δεχθούμε ότι η *Εκάβη* χρονολογείται γύρω στα 424 π.Χ. και ότι ίχνη του *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου μπορούν να εντοπιστούν στη σκηνή του Φρύγα δούλου στον *Ορέστη* του Ευριπίδη (408 π.Χ.), τότε τίθεται το επιτακτικό ερώτημα αν το κοινό ήταν σε θέση να συγκρατήσει για μια εικοσαετία περίπου και να ανακαλέσει στη μνήμη του τον *Αγαμέμνονα*.

Παρά τις ενδεχόμενες ενστάσεις που μπορεί να εγείρει το άρθρο αυτό, το συμπέρασμά του (σ. 95) ότι οι υπαινιγμοί και το ειρωνικό διακειμενικό παιχνίδι δεν προοριζόνταν για έναν θεατή τυχαίου μορφωτικού επιπέδου αλλά για το ευαίσθητο και καλλιεργημένο τμήμα του αθηναϊκού κοινού είναι απολύτως σωστό. Την ίδια θέση, προκειμένου για τον Πίνδαρο, σχετικά με τη διαστρωμάτωση του κοινού υποστήριξε και ο υπογραφόμενος σε μια ανακοίνωσή του στο Πρώτο Πανελλήνιο και Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα το 1994 (βλ. την δημοσίευσή της στα πρακτικά του συνεδρίου, Αθήνα 1997, 187 κ.ε.). Προσωπικά το συμπέρασμα αυτό θα με έκανε να κλίνω περισσότερο προς την άποψη ότι ο Ευριπίδης, που είναι γνωστό, όπως τονίσαμε, ότι διέθετε καλή βιβλιοθήκη, απευθυνόταν στους διανοούμενους της εποχής του οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι με τα βιβλία (σχετική βιβλιογραφία παραθέτει ο συγγρ. στη σ. 82 σημ. 5).

Η προηγούμενη ανάλυση έδειξε, πιστεύω, τόσο τη σοβαρότητα του προβληματισμού του συγγρ. όσο και τη θεωρητική εμβέλεια των απόψεών του. Παρόμοια υψηλή ποιότητα διακρίνει και τα υπόλοιπα άρθρα του τόμου, και είμαι βέβαιος ότι κανείς από όσους ενδιαφέρονται για τα προβλήματα προφορικής και εγγραμματοσύνης δεν μπορεί να τον αντιπαρέλθει ατιμωρητί.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Δ. Ι. ΙΑΚΩΒ

Χλόη Μπάλλα, Πλατωνική Πειθώ, Αθήνα, Πόλις, 1997, σελ. 200.

Η βασική θέση του βιβλίου είναι ότι ο Πλάτωνας ύστερα από τον *Γοργία* οικειοποιείται ρητορικές μεθόδους και υιοθετεί την πειθώ ως θεμιτό μέσο για την επίτευξη ηθικών, πολιτικών και παιδαγωγικών σκοπών. Η θέση αυτή, όπως αναπτύσσεται από τη συγγρ., είναι συνεπής μέσα στις δικές της προκειμένες και εκτίθεται με ακρίβεια και γλαφυρότητα.

Η συγγρ. εξετάζει σε βάθος τη χρήση της ιατρικής αναλογίας από τον Πλάτωνα και εξάγει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο ο Πλάτωνας τη χρησιμοποιεί στον *Γοργία* και στον *Φαίδρο* για να διαχωρίσει μια χρήσιμη μορφή πειθούς, τη διαλεκτική, από μια δυνά-

μει επιζήμια, τη ρητορική, έτσι όπως αυτή ασκούνταν στην εποχή του. Η πρώτη εμφορείται από την αλήθεια και προϋποθέτει γνώση των υπερβατικών Ιδεών, η δεύτερη επιδιώκει απλά την αληθοφάνεια. Η πρώτη έχει ως σκοπό την ηθική τελείωση του αποδέκτη-ακροατή, η δεύτερη την τέρψη του ακροατηρίου.

Η συγγρ. έχει αναμφίβολα δίκιο όταν τονίζει ότι «μέσα από την ιπποκρατική μέθοδο ο Φαίδρος μας καλεί να δεχθούμε μια ανάλογη “ρητορική ηθική”. Γιατί η καθοδήγηση της φύσης είναι κάτι που δεσμεύει τόσο τον γιατρό όσο και τον ρήτορα να δρα πάντα προς όφελος του οργανισμού στον οποίο απευθύνεται» (σ. 81). Έχει επίσης δίκιο ως προς το ότι η διάκριση ενός αποδεκτού και ενός απορριπτέου είδους ρητορικής δε συνιστά αναίρεση της επίθεσης που κάνει ο Πλάτωνας στον Γοργία εναντίον της ρητορικής: «θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει αυτή την αλλαγή στη στάση του Πλάτωνα ως αποτέλεσμα επανεξέτασης και αναθεώρησης των αρχικών του απόψεων· όμως αυτή δεν είναι η ανάγνωση που θα υιοθετήσουμε» (σσ. 53-54). Ωστόσο, δεν αναφέρει ποιος ή ποιοι σχολιαστές έχουν υιοθετήσει μια τέτοια άποψη, η οποία, άλλωστε, θα ήταν προφανώς λανθασμένη. Το ότι η μορφή της ρητορικής που απορρίπτεται στον Γοργία είναι η ίδια με την αληθοφανή, μη-φιλοσοφική ρητορική του Φαίδρου φαίνεται μάλλον αυτονόητο στον αναγνώστη των δύο διαλόγων.

Με συνέπεια και πειστικότητα αναπτύσσεται η επόμενη θεματική ενότητα του βιβλίου, όπου αναδεικνύεται ότι ο καθοριστικός ρόλος της πειθούς στον Τίμαιο αποτελεί προέκταση του θετικού ρόλου που αποδίδεται στη μορφή εκείνη της ρητορικής που συνδέεται με την αλήθεια και την πραγματική – και άρα υπερβατική – γνώση στον Φαίδρο. Πράγματι, στον Τίμαιο ο θεός-δημιουργός χρησιμοποιεί την πειθώ για να υποτάξει την Ανάγκη, την προσωποποιημένη μορφή που παίρνει η χαοτική ύλη την οποία οργανώνει ο δημιουργός. Σύμφωνα με τη συγγρ., «η τέχνη που επιτρέπει στο δημιουργό να κατευθύνει το άλογο χάος στην τάξη δεν είναι άλλη από τη ρητορική, όπως την προσδιορίζει ο Φαίδρος: η τέχνη της “ψυχ-αγωγίας”» (σ. 118). Σωστά επίσης επισημαίνει ότι η επιλογή της πειθούς έναντι της βίας εξασφαλίζει μεγαλύτερη κοσμική σταθερότητα. Κατά τη γνώμη της, η οποία σαφώς και δικαιολογείται στο πλαίσιο της ανάλυσής της, η απόδοση γεωμετρικής δομής στην ύλη εξυπηρετεί ακριβώς την ανάγκη μιας ελλογοποίησης της τελευταίας, έτσι ώστε η χρήση της πειθούς απέναντί της να καταστεί αληθοφανής.

Η βασική όμως λειτουργία της πειθούς στην ύστερη πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα, όπως σωστά υπογραμμίζει η συγγρ., είναι πολιτική. Στους Νόμους η σημασία της πειθούς υποδηλώνεται από τρία κυρίως στοιχεία: τη χρήση επωδών, ωδών δηλαδή με ημιθρησκευτικό περιεχόμενο, οι οποίες απευθύνονται στο συναίσθημα μάλλον παρά στη λογική και γι' αυτό απευθύνονται κυρίως σε παιδιά· τη σύγκριση του δούλου γιατρού, που θεραπεύει χωρίς να εξηγεί τίποτε στον ασθενή του, και του

ελεύθερου γιατρού που επιδιώκει, μέσω της πειθούς, να εξασφαλίσει τη συγκατάθεση και την ενεργή συμμετοχή του ασθενούς στη θεραπεία· και, πάνω από όλα, τα προοίμια των νόμων, τα οποία κατ' ουσίαν αποσκοπούν στο να εξηγήσουν στους πολίτες τους λόγους για τους οποίους αυτοί οφείλουν να τηρούν κάθε νόμο· με άλλα λόγια, τα προοίμια, των οποίων αντίστοιχο δεν υπάρχει σε κανένα άλλο πλατωνικό διάλογο, συνιστούν μια απόπειρα να εξασφαλιστεί η ύπαρξη πολιτών οι οποίοι θα υπακούουν «έκόντες» τους νόμους. Όλες αυτές οι τεχνικές μπορούν να χαρακτηριστούν ρητορικές, όπως τονίζει η συγγρ., αλλά με βάση την πλατωνική και όχι τη γοργία εκδοχή της ρητορικής. Η πλήρης επιτυχία τους, ωστόσο, δεν θεωρείται από τον Πλάτωνα δεδομένη. Για όσους πολίτες η πειθώ αποδεικνύεται ανεπαρκές μέσο υποταγής στον νόμο, ο φιλόσοφος καταφεύγει στην τιμωρία, δηλαδή στη βία.

Εγείρονται όμως και μερικά σοβαρά ερωτήματα σε σχέση με αυτή την ανάλυση. Πρώτα από όλα, για να καταδειχθεί πλήρως ο ρόλος της ρητορικής στο πλατωνικό έργο, θα έπρεπε να υπάρχει και μια ανάλυση της γνωστικής ψυχολογίας που υιοθετεί ο φιλόσοφος: σε ποιους απευθύνεται η ρητορική, είτε αυτή που αποσκοπεί στην αληθοφάνεια είτε αυτή που αποσκοπεί στην αλήθεια; Και ποιες είναι οι ψυχολογικές προϋποθέσεις για να λειτουργήσει η πειθώ; Ειδικά στους *Νόμους*, το ερώτημα αυτό είναι καθοριστικό για τον ρόλο της τελευταίας. Η μεγάλη έμφαση στην πειθώ συνδέεται άρρηκτα με τη θετικότερη αξιολόγηση των γνωστικών ικανοτήτων του μέσου πολίτη, δηλαδή του μη-φιλοσόφου, σε σχέση με την *Πολιτεία*, όπου δεν γίνεται καμία προσπάθεια για να πεισθεί η πλειοψηφία των πολιτών σχετικά με την ορθότητα του πολιτεύματος: καμία εκπαίδευση δε δίνεται στους δημιουργούς, ενώ η βασική προσπάθεια του Σωκράτη να τους πείσει να αποδεχθούν την πολιτική τους θέση γίνεται μέσω της ψευδολογίας του φοινικικού μύθου· αυτή όμως η αδιαφορία για τους δημιουργούς γίνεται κατανοητή μόνο αν ληφθεί υπόψη η γνωστική ψυχολογία τους. Πρόκειται για ανθρώπους που κυριαρχούνται εξ ορισμού από το άλογο επιθυμητικό μέρος της ψυχής τους και αποκλείονται, συνεπώς, από τη γνώση των φιλοσόφων. Χωρίς την εξέταση αυτών των παραμέτρων δεν μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή η σημασία της πειθούς στους *Νόμους*.

Το ζήτημα αυτό μας φέρνει και στην ευρύτερη σχέση των δύο διαλόγων. Η συγγρ. δικαιολογημένα υποστηρίζει ότι είναι λάθος να δεχόμαστε την απλουστευτική διάκριση ανάμεσα σε ένα θεωρητικό (*Πολιτεία*) και ένα πρακτικό έργο (*Νόμοι*), γιατί σε αυτή την περίπτωση δεν μπορούν να εξηγηθούν τα θεωρητικά στοιχεία του ύστατου πλατωνικού διαλόγου. Καταλήγει όμως στην εξίσου απλουστευτική θέση ότι «οι *Νόμοι* διαβάζονται όχι ως αναθεώρηση αλλά ως προβολή του θεωρητικού σχήματος που είχε αναπτύξει η *Πολιτεία*» (σ. 130). Μια πληρέστερη εξέταση της σχέσης των δύο έργων θα απεδείκνυε ότι πολλές θεμελιακές

αρχές της μεταβάλλονται ριζικά στους *Νόμους*. Το κλειδί αυτής της μεταβολής θα έπρεπε ίσως να το αναζητήσει κανείς στην υποκατάσταση του ιδεώδους της φιλοσοφικής γνώσης από το ιδεώδες του νόμου. Το ζήτημα αυτό όμως δεν τίγεται καθόλου στην, ομολογουμένως σύντομη, ανάλυση της γενικής σχέσης των δύο διαλόγων.

Η συγγρ. θεωρεί επίσης ότι η χρήση της αναλογίας μεταξύ γιατρού και νομοθέτη από τον Πλάτωνα καταρρίπτει τις αιτιάσεις του Porree για ολοκληρωτισμό: «ο γιατρός που έχει υπόψη του ο Πλάτων λειτουργεί πάντα προς όφελος του ασθενούς» (σ. 141). Όπως και όλες οι απόπειρες υπεράσπισης του Πλάτωνα, και αυτή βασίζεται στο ότι, με βάση τους όρους που χρησιμοποιεί ο Πλάτωνας, δεν συνάγεται κανένας ολοκληρωτισμός. Δυστυχώς, όμως, το ζήτημα δεν είναι τόσο απλό. Το ουσιαστικό ερώτημα είναι ποιος εγγυάται ότι ο γιατρός/πολιτικός δε θα καταχραστεί την ιδιότητά του προς ίδιο όφελος και το ότι ο ασθενής/αρχόμενος θα ξεχωρίσει τον «γνήσιο» από τον ιδιοτελή γιατρό/πολιτικό, εφόσον δεν κατέχει την τέχνη τους – αν την κατείχε δεν θα τους χρειαζόταν. Η αναλογία τέχνης και πολιτικής είναι σωκρατική και εγγενώς αντιδημοκρατική, αφού δεν επιτρέπει στον «αδαή» μέσο πολίτη να έχει πολιτική γνώμη. Το πρόβλημα της αναγνώρισης του γνήσιου πολιτικού, με άλλα λόγια του βασιλιά-φιλόσοφου, ενυπάρχει έντονα στον *Πολιτικό*, όπου ο Πλάτωνας υποστηρίζει από τη μια ότι η πολιτική είναι μια τέχνη, που την παρομοιάζει με την υφαντική, και από την άλλη ότι οι απλοί πολίτες είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τον γνήσιο «βασιλικό άνδρα». Ο Πλάτωνας όμως δεν εξηγεί πώς θα το κατορθώσουν αυτό χωρίς γνώση της τέχνης της πολιτικής. Η αμφισημία αυτή, την οποία σωστά ο Bobonich εντοπίζει ως ένα από τα βασικά προβλήματα του *Πολιτικού*, αποτελεί ένα από τα βασικά ζητήματα της ύστερης πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνα: και είναι λανθασμένο να θεωρήσουμε ότι η αναλογία του βασιλικού άνδρα με τον γνήσιο γιατρό είναι επαρκής για την απαλλαγή του φιλοσόφου από τη μομφή του ολοκληρωτισμού. Κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε το σαφώς εκτενέστερο εγχείρημα της εξέτασης του ρόλου που αποδίδεται στους απλούς πολίτες στους ύστερους διαλόγους.

Κάποια έκπληξη προκαλεί και η ευκολία με την οποία γίνεται δεκτός ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας των ποινών που επιβάλλονται στους *Νόμους*. Η συγγρ. έχει απόλυτο δίκιο ότι η ποινή στους *Νόμους* παίζει τον ρόλο μιας ψυχολογικής θεραπείας και εφαρμόζεται πάνω σε άτομα που σήμερα ενδεχομένως θα τα χαρακτηρίζαμε ως ψυχικά ασθενή. Έχει επίσης δίκιο όταν υποστηρίζει ότι εδώ έχουμε μια επιστροφή στο παράδοξο – για την κοινή αντίληψη – αίτημα του *Γοργία*: ο ένοχος μιας πράξης να μην επιδιώκει να αθωωθεί, αλλά να τιμωρηθεί για να θεραπευθεί. Ο σωφρονιστικός όμως χαρακτήρας της ποινής δεν μπορεί να προεκταθεί στην περίπτωση της θανατικής ποινής, την οποία ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί μάλλον ευρέως στη νομοθεσία του. Και προφανώς δεν αρκεί να χα-

ρακτηρίσουμε τη θανατική ποινή ως «ενός είδους “ευθανασία”» (σ. 176), για να αναιρέσουμε το αναντίρρητο γεγονός ότι η ποινή αυτή κατά κανένα τρόπο δεν θα μπορούσε ποτέ να λειτουργήσει σωφρονιστικά.

Παρά τις όποιες αδυναμίες του, το βιβλίο αποτελεί μια αξιόλογη προσπάθεια και μια ευπρόσδεκτη προσθήκη στην ισχυρή παραγωγή επιστημονικών έργων με ορίζοντα την αρχαία φιλοσοφία. Η χρησιμότητά του για τον αναγνώστη, και ιδιαίτερα εκείνον που θέλει να αποφύγει τις σχηματικές και απλουστευτικές προσεγγίσεις της αρχαιότητας, μπορεί να θεωρείται δεδομένη.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΘΑΝΑΣΗΣ ΣΑΜΑΡΑΣ

Νικολάου Γ. Παντελίδη, *Η ηλειακή διάλεκτος. Ονοματική και ρηματική κλίση*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ζήτη, 1997, σελ. vi + 208.

Με ενδιαφέρον, ελπίζω, θα εγκύψει το ελληνικό κυρίως κοινό σε ελληνόγλωσση μονογραφία για μία από τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους, την ηλειακή: η διάλεκτος αυτή της Πελοποννήσου, λόγω των ιδιομορφιών που παρουσίαζε κυρίως στον φωνολογικό και τον μορφολογικό τομέα, είχε προκαλέσει τα δηκτικά σχόλια ορισμένων αρχαίων συγγραφέων, μεταξύ άλλων του Ησυχίου (των πηγών του προφανώς): *βαρβαρόφωνοι· οί Ἠλεῖοι καὶ οἱ Κᾶρες ὡς τραχύφωνοι καὶ ἀσαφή τὴν φωνὴν ἔχοντες*¹. Ανεξάρτητα από τις εντυπώσεις των αρχαίων, η ηλειακή ήταν μία από τις αποκαλούμενες βορειοδυτικές διαλέκτους, του ευρύτερου δωρικού κλάδου.

Στη μονογραφία του Ν. Γ. Παντελίδη εξετάζεται εξ ορισμού ένα μεγάλο τμήμα της μορφολογίας της ηλειακής διαλέκτου, η ονοματική και ρηματική κλίση· όπως είναι αναμενόμενο, θίγονται και άλλα θέματα, π.χ. η κλίση των αντωνυμιών. Μετά τον απαραίτητο χάρτη (σ. vi), τη σύντομη ιστορική εισαγωγή (σσ. 1-5) και το κατ' ουσίαν προλογικό σημείωμα (σ. 6), ακολουθεί (σσ. 7-41) το κεφάλαιο όπου εξετάζονται ορισμένα θέματα της φωνολογίας της διαλέκτου, τα οποία έχουν επιλεγεί με κριτήριο τις επιπτώσεις που έχουν στο μορφολογικό επίπεδο. Η πραγμάτευση του τμήματος αυτού περιορίζεται κατά το μάλλον ή ήττον σε επανάληψη στοιχείων γνωστών από άλλες μελέτες². οι παραπομπές περιορίζονται

Οι συντομογραφίες των περιοδικών δίνονται σύμφωνα με την *Année Philologique*. Για αυτονόητους επιστημονικούς λόγους δεν τονίζω τους αρχαίους τύπους, πλην εκείνων της αττικής διαλέκτου ή της Κοινής.

1. Πρβ. DGE, λ. *βαρβαρόφωνος*.

2. Μόλις προ δεκαετίας είχε κυκλοφορήσει η διατριβή της A. Thévenot-Warelle, *Le dialecte grec d'Élide. Phonétique et Phonologie*, Nancy 1988. Οι δύο μελέτες θα πρέπει να διαβαστούν παραπληρωματικά, καθώς από τη νεότερη λείπουν (ηθελημένα ή όχι) δεν δηλώνε-

στο ελάχιστο, κυρίως στα βασικά γενικά εγχειρίδια.

Ακολουθεί το κύριο μέρος της εργασίας, η ονοματική (σσ. 43-112) και η ρηματική κλίση (σσ. 113-172)³. Ακολουθούν, κατά σειρά, μια χρήσιμη, ευσύνοπτη ανακεφαλαίωση των κυριότερων θεμάτων που εθίγησαν και των πορισμάτων της εργασίας (σσ. 173-180), η βιβλιογραφία (σσ. 181-184) και το ευρετήριο λέξεων (σσ. 185-208). Χρήσιμο θα ήταν να υπήρχαν περισσότερα ευρετήρια καθώς και κατάλογοι αντιστοιχιών, κυρίως με τις υπό συζήτηση επιγραφές.

Για λόγους που δεν κατανοώ, ο συγγρ. δεν αναφέρει τη διατριβή της M. J. García Blanco, *Gramática de las inscripciones eleas (fonética y morfológica)*, Santiago de Compostela 1981, εκτενή περίληψη, ανάλυση και κριτική της οποίας είχαν θέσει υπόψη του διεθνούς επιστημονικού κοινού οι εκδότες του «Bulletin de dialectologie grecque»⁴. Το γεγονός είναι όντως παράδοξο, διότι η περίληψη της διατριβής της García Blanco αναφέρεται πολλές φορές και από την Thévenot-Warelle, ό.π. (σημ. 2), την οποία είχε υπόψη ο συγγρ. Σε μια εποχή όπως η δική μας, που η βιβλιογραφική ενημέρωση είναι σχετικά εύκολη, θα περίμενε κανείς ένα γόνιμο «διάλογο» ανάμεσα σε συγγραφείς που πραγματεύονται σε διάστημα μιας δεκαετίας το ίδιο θέμα, με αφετηρία το ίδιο, σχετικά περιορισμένο υλικό.

Κατ' αρχάς, θα επιθυμούσα να συζητήσω ορισμένα γενικότερα, μεθοδολογικά μάλλον, ζητήματα:

1. Μία από τις θεωρίες που επανέρχεται διαρκώς στη μελέτη του

τα από τον συγγραφέα) σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση του περιγραφόμενου υλικού, που υπάρχουν, βεβαίως, στην παλαιότερη, π.χ. μια εξαιρετικά χρήσιμη παρουσίαση του επιγραφικού υλικού της περιοχής (Thévenot-Warelle, σσ. 21-26 και 35-36) ή μια πιο συστηματική παρουσίαση του αλφαβήτου (Thévenot-Warelle σσ. 29-33).

3. Και σε αυτό το τμήμα η βιβλιογραφία είναι μάλλον περιορισμένη και παρουσιάζει κενά, ιδιαίτερα σε νεότερες ειδικές μελέτες, ενδιαφέρουσες για τη μορφολογία, μεταξύ άλλων, της ηλειακής: λείπουν, για παράδειγμα, τα άρθρα του J. L. García Ramón, «Anomale Schreibungen und eleischer Vokalismus» και της A. Striano, «Remarques sur le prétendu sous-dialecte de la Triphylie», στο: Α. Δ. Ριζάκης (επιμ.), *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία*. Ανακοινώσεις κατά το πρώτο Διεθνές Συμπόσιο, Αθήνα, 19-21 Μαΐου 1989 [1991], σσ. 133-138 και 139-143 αντιστ., του J. L. García Ramón, «Eleo ανταποδιώσσα (* didó-at^s-a) y 3. pl. ἔθεαν», *Palaeograeca et mycenaea Antonino Bartoněk [...] oblata*, Brno 1991, σσ. 113-129. Δεν μνημονεύονται επίσης και σημαντικές, κατά τη γνώμη μου, παλαιότερες μελέτες, όπως του F. Kiechle, «Das Verhältnis von Elis, Triphylie und der Pisatis im Spiegel der Dialektunterschiede», *RhM* 103 (1960) 336-366, ή των F. W. Householder και G. Nagy, *Greek, A Survey of Recent Work* [Janua Linguarum, Series Practica, 211], The Hague - Paris 1972, τμήμα του παραρτήματος της οποίας αναφέρεται στην ηλειακή. Εξάλλου, παρά τη συχνή αναφορά τύπων της αιολικής (έχει υποθεθεί από παλαιότερους, κυρίως, ερευνητές ότι στην Ηλεία διακρίνεται αιολικό υπόστρωμα, βλ. παρακάτω), λείπει κάθε αναφορά στην πρόσφατη μονογραφία του R. Hodot, *Le dialecte Éolien d'Asie. La langue des inscriptions, VIIe s. a.C.-IVe s. p.C.*, Paris 1990, για μία από τις διαλέκτους του αρκετά ετερόκλητου αιολικού συνόλου.

4. M. Bile κ.ά., *REG* 101 (1988) 86-87, αρ. 17. Τμήμα αυτού του δελτίου (το οποίο επίσης δεν μνημονεύει ο συγγρ.) είναι αφιερωμένο στην ηλειακή διάλεκτο: σσ. 85-88, αρ. 16-19.

συγγρ. ως υπόθεση εργασίας (και όχι μόνον ως άποψη των παλαιότερων ερευνητών) αφορά τα γλωσσικά ίχνη που οφείλονται στο υπόστρωμα, δηλαδή στα φύλα που υποτίθεται ότι ήταν εγκατεστημένα στη (μετέπειτα) Ήλιδα πριν από τους Ηλείους. Έχω επιφυλάξεις για την προσφυγή στην πανάκεια αυτού του είδους, εξαιτίας της ευκολίας με την οποία κατέφευγαν σ' αυτήν κυρίως οι παλαιότεροι μελετητές όταν αδυνατούσαν να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά ένα μη αναμενόμενο, σύμφωνα με ορισμένες θεωρητικές προδιαγραφές, διαλεκτικό φαινόμενο· θα ήθελα όμως να συζητήσω τη χρήση της θεωρίας περί αιολικού υποστρώματος στην εν λόγω μονογραφία. Η διατύπωση του συγγρ. αλλού δίνει την εντύπωση ότι αυτός, έστω και διστακτικά, απορρίπτει την εύκολη λύση του είδους, ενώ, αντιθέτως, αλλού τη δέχεται κι αλλού την περιλαμβάνει ανάμεσα σε άλλες «πιθανές ερμηνείες» (π.χ. σσ. 3, 65, 66-67, 79, 139, 175 §§ α, γ, δ, 175-176, 177-178 στα συμπεράσματα). Αν, τελικά, ένα αιολικό υπόστρωμα αποτελεί τη λύση που δέχεται ο συγγρ., οδηγούμαστε σε καταφανώς επισφαλείς υποθέσεις: Σε μια φάση της ιστορίας δύο διαλέκτων, που δεν έχουν ιστορικά μαρτυρημένες σχέσεις ή γεωγραφική συνάφεια, παρουσιάζεται ένα, ίδιο κατά τα φαινόμενα, χαρακτηριστικό. Η διατύπωση χωρίς άλλα στοιχεία (ιστορικά, επιγραφικά π.χ.) της υπόθεσης ότι το εν λόγω χαρακτηριστικό προϋπήρχε αιώνες νωρίτερα, όταν υποθετικοί ομιλητές της αιολικής κατοικούσαν στην περιοχή όπου εγκατεστάθησαν αργότερα οι Ηλείοι, κι ότι αυτοί οι τελευταίοι υιοθέτησαν από τους ιθαγενείς (;) ένα γραμματικό χαρακτηριστικό, με την ίδια μορφή που το γνωρίζουμε στην ηλειακή και στην αιολική διάλεκτο αιώνες αργότερα, συνιστά, κατά τη γνώμη μου, συσσώρευση κατασκευών επιστημολογικά αυθαίρετων· αν κρίνω από τη διατύπωση των σσ. 66-67, και ο συγγρ. υποψιάζεται τελικά την αδυναμία της υπόθεσης. Είναι, νομίζω, έκδηλη στη μελέτη η έλλειψη προσπάθειας να τοποθετηθούν στον χώρο και τον χρόνο και να ταξινομηθούν λογικά όλες αυτές οι αποσπασματικές υποθέσεις, ώστε να εξαχθεί συμπέρασμα ουσιαστικό, ή τουλάχιστον ευλογοφανές, για τη γλωσσική ιστορία της Ήλιδος προ του τέλους του 7ου και των αρχών του 6ου αι. π.Χ., δηλαδή πριν από τα παλαιότερα αλφαβητικά κείμενα της περιοχής.

2. Η μνεία παράλληλων τύπων σε άλλες διαλέκτους, ανεξαρτήτως του χρόνου και του είδους του κειμένου στο οποίο απαντούν, κατέχει επίσης θέση βασικής μεθοδολογικής αρχής στο βιβλίο αυτό του συγγρ. Η παρουσία όμως παρόμοιων τύπων και σε άλλες διαλέκτους, σε μια χρονική στιγμή της ιστορίας τους, δεν συνιστά *ερμηνεία* για τον λόγο εμφάνισης του φαινομένου· μπορεί να δίνει μια πρόσθετη, ενδιαφέρουσα σε ορισμένες περιπτώσεις, πληροφορία, θέλω όμως να πιστεύω ότι και στη γλωσσολογία οι περιγραφές του είδους, με συσσώρευση παραλλήλων από άλλες διαλέκτους, είναι μεθοδολογικά ξεπερασμένες. Η υπό συζήτηση μελέτη συχνά εξαντλείται σε αυτά τα προκαταρκτικά στοιχεία, ενώ

απουσιάζει το κυρίως ζητούμενο, η λειτουργία του φαινομένου στο πλαίσιο της συγκεκριμένης γλωσσικής μορφής. Παράδειγμα, οι σσ. 160-161 της Μορφολογίας, σχετικά με την «ευκτική του ένσιγμου αορίστου» (μεταξύ άλλων τους αποκαλούμενους στην παραδοσιακή γραμματική «αιολικούς» τύπους): ποια είναι η χρησιμότητα της πληροφορίας ότι παρόμοιοι τύποι «απαντώνται πάρα πολλές φορές» στον Όμηρο, στην ιωνική-αττική, στην αιολική της Λέσβου και στην κρητική, με παραπομπή στον Buck⁵; Τέτοιου είδους παραλληλισμοί μεταξύ διαλέκτων που δεν έχουν συνάφεια γεωγραφική, ιστορική κτλ. δεν προσθέτουν τίποτε σε μια ειδική μελέτη· ο ενδιαφερόμενος για τους «αιολικούς» τύπους δεν θα ανατρέξει βεβαίως σε μια γραμματική της ηλειακής, αλλά, και αν ανατρέξει, δεν θα βρει αναγκαστικά παρά συνοπτικές και αποσπασματικές γενικές πληροφορίες.

Θα συνεχίσω την παρουσίαση του βιβλίου με ορισμένες επιμέρους παρατηρήσεις.

Σ. 3, σχετικά με τη γλωσσική ομοιογένεια των κειμένων της Ήλιδος και της Τριφυλίας: Υποθέτω ότι, ακόμα και αν υπήρχαν διαλεκτικές διαφορές μεταξύ των κατοίκων των δύο περιοχών, πράγμα το οποίο δεν μπορεί να καταδειχθεί με βάση το περιορισμένο ως σήμερα επιγραφικό υλικό⁶, αυτές θα περιορίζονταν στον προφορικό λόγο· οι όποιες διαλεκτικές διαφορές δεν είναι απαραίτητο να ήταν εμφανείς και στον γραπτό λόγο (ιδιαίτερα σε εποχές κατά τις οποίες η Τριφυλία ήταν ενσωματωμένη στην ηλειακή επικράτεια), πολύ περισσότερο μάλιστα εάν επρόκειτο για διαφορές συγγενών ιδιωμάτων. Σχετικά με το θέμα αυτό, ο συγγρ. στη σ. 3 § 2 εκτιμά, προφανώς ορθώς, ότι οι σωζόμενες επιγραφές δεν παρέχουν τη δυνατότητα διάκρισης διαλεκτικών διαφορών ανάμεσα στην Τριφυλία και στην Ήλιδα. Η γνώμη αυτή αναιρείται στη σ. 66, όταν υποθέτει πως, παρά το ότι οι Ηλείοι «επέβαλαν» (sic) τη διάλεκτό τους, «δεν μπόρεσαν [...] να αφομοιώσουν τελείως (ειδικά στην Τριφυλία) το προϋπάρχον (αρκαδικό κυρίως) πληθυσμιακό στοιχείο»· επικαλείται ως απόδειξη την κατάληξη της αιτιατικής πληθυντικού -ος/-ορ «κατά πάσα πιθανότητα από τη διάλεκτο των Αρκάδων, τμήματα των οποίων αποτελούσαν σημαντικό μέρος των πληθυσμών της περιοχής πριν από την έλευση των Αιτωλών/“Ηλείων”». Πέρα από την προφανή αντίφαση, παραμένει, κατά τη γνώμη μου, ασαφής η άποψη του συγγρ., αν παρατηρούνται διαλεκτικές αποκλίσεις στην Τριφυλία σε σχέση με την ηλειακή. Αν η απάντηση είναι καταφατική, θα πρέπει να αλλάξει η διατύπωση της σ. 3· αν είναι αρνητική, της σ. 66. Όμως, ακόμα και στην περίπτωση που όντως απομονωνόταν ένα χαρακτηριστικό στις επιγραφές της Τριφυλίας, μπορεί να υποστηριχθεί βάσει αυτού του ενός στοιχείου η ύπαρξη ξεχωριστού ιδιώματος και, πολύ

5. Η συστηματική πραγμάτευση των «αιολικών» τύπων της κρητικής, π.χ., από τη Μ. Bile, *Le dialecte crétois ancien* (É.F.A., Études Crétoises XXVII), Paris 1988, 234-238 δείχνει την πολυπλοκότητα του προβλήματος.

6. Πρβ. τη σαφώς οριοθετημένη από μεθοδολογικής απόψεως πραγμάτευση της Striano, ό.π. (σημ. 3), επίσης βάσει του επιγραφικού υλικού, στην οποία επισημαίνεται ότι, λόγω του περιορισμένου ακόμα επιγραφικού υλικού από την Τριφυλία, δεν είναι δυνατή η διάκριση τοπικού ιδιώματος διαφόρου της ηλειακής διαλέκτου.

περισσότερο, διαλέκτου; Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο: σε πόσες από τις ευάριθμες ακόμα, ενδεικτικές για τη διάλεκτο, επιγραφές από την Τριφυλία απαντά (αν απαντά) το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό;

Σσ. 4 και 5: Η τεχνητή «αναβίωση» των διαλέκτων κατά την αυτοκρατορική εποχή δεν αποτελεί μεμονωμένο πολιτισμικό φαινόμενο της Ήλιδος, γι' αυτό ίσως θα έπρεπε να παραλληλισθεί, μια και η σύγκριση αποτελεί σταθερή μεθοδολογική επιλογή του συγγρ., με ανάλογες τάσεις της ίδιας εποχής σε άλλες περιοχές του ρωμαϊκού ελληνόφωνου κόσμου, για παράδειγμα την Αιολίδα ή τη Λακωνία⁷.

Σ. 5: Προκαλεί αμηχανία η δήλωση της σελίδας αυτής, η οποία από πλευράς μεθόδου καταλήγει συγχρόνως σε λήψη του αιτουμένου, σχετικώς με τη χρήση εκ μέρους του διαλεκτολόγου των κειμένων που αναδημοσιεύονται στο *Supplementum Epigraphicum Graecum* (SEG). Κατ' αρχάς, είναι αυτονόητο πια στην εποχή μας ότι οι ερευνητές που ασχολούνται με τις αρχαίες ελληνικές διαλέκτους ανατρέχουν τουλάχιστον στις πρώτες δημοσιεύσεις με τις φωτογραφίες ή τα απόγραφα των επιγραφών της περιοχής με την οποία ασχολούνται, αν δεν βλέπουν τους ίδιους τους λίθους (ιδιαίτερα για τις ανάγκες μιας μονογραφίας που βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο επιγραφικό υλικό): εδώ, αντιθέτως, μαθαίνουμε ότι (λόγω των μη επαρκών υπονοείται, στοιχείων που παρέχονται από τους εκδότες του SEG) αναγκάζονται οι ερευνητές να αποφασίζουν «κάθε φορά – με γλωσσικά κυρίως κριτήρια – αν μια συγκεκριμένη επιγραφή μπορεί να αξιοποιηθεί ως πηγή της ηλειακής διαλέκτου»· όμως αυτό ακριβώς είναι το ζητούμενο.

Σσ. 19-20 § 11: Είναι παράδοξη η αναζήτηση *F* σε επιγραφή του τέλους του 3ου ή των αρχών του 2ου αι. π.Χ., σε ιωνικό, βεβαίως, αλφάβητο και έντονη επίδραση της Κοινής στο λεξιλόγιο (Schwyzer, DGE, αρ. 425) και επιπλέον, η εξαιτίας αυτής της «έλλειψης» στη συγκεκριμένη επιγραφή εξαγωγή του συμπεράσματος (σ. 20) ότι στην ηλειακή «το *F* (sic) στη θέση μετά από έρρινα (και πιθανώς και μετά από υγρά) σιγήθηκε χωρίς αντέκταση»⁸.

Σσ. 22-24 και 26: Όπως έδειξε, νομίζω σωστά, ο J. Méndez Dosuna⁹, η τροπή του μεσοφωνηεντικού *s > h* και αργότερα ο ρωτακισμός (βλ. παρακάτω) συνδέονται και αποτελούν στην ηλειακή (όπως και στη λακωνική κατά την αυτοκρατορική εποχή) τρόπους περιορισμού του **/s/*. Υπό την έννοια αυτή η τάση είναι παράλληλη με ανάλογες που παρατηρούνται σε άλλες διαλέκτους της ελληνικής σε διάφορες περιόδους της ιστορίας της. Σε κάθε περίπτωση, ο όρος *έγκτησις*

7. Για την Αιολίδα βλ. Hodot, ό.π. (σημ. 3), σσ. 19 § b και κυρίως 22-23· για τη δεύτερη ως επιτραπέι να παραπέμψω σε άρθρο μου με τίτλο «Η λακωνική κατά τη ρωμαϊκή περίοδο: διαλεκτική επιβίωση ή αρχαιοπινής αναβίωση;», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*. Πρακτικά της 14ης ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 27-29 Απριλίου 1993, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 497-509.

8. Βεβαίως δεν αποτελεί εξαίρεση η αναμενόμενη συντηρητική γραφή του τοπωνυμίου Ήλις και του παραγώγου του εθνικού (και μόνον αυτών), η οποία οφείλεται στην τοπική ορθογραφική παράδοση που συνεχίζεται κατά την ελληνιστική εποχή: *Φαλει*, *Φαλειοί*: βλ. Thévenot-Warelle, ό.π. (σημ. 2), σ. 71.

9. J. Méndez-Dosuna, «Clasificación dialectal y cronología relativa: el dialecto eleo», *SPHS* 4 (1980) 181-201.

(Schwyzer, *DGE*, αρ. 425, του τέλους του 3ου ή των αρχών του 2ου αι. π.Χ.)¹⁰ δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ναδειχθεί ότι στην ηλειακή «[...] το *s* που δεν μπορεί να αναχθεί σε αρχικό (“πρωτοελληνικό”) *s* παρέμεινε αμετάβλητο»¹¹, διότι πρόκειται για ύστερο δάνειο από την Κοινή¹², όπως ορθώς αναγνωρίζεται από τον συγγρ. στη σ. 27, όμως χωρίς διόρθωση της διαμετρικά αντίθετης άποψής του στις προηγούμενες σελίδες.

Σσ. 24-25: Όπως προαναφέρθηκε, ήδη στις παλαιότερες επιγραφές σε ηλειακή διάλεκτο (τέλη 7ου - αρχές 6ου αι. π.Χ.) το γράφημα *P* παρουσιάζεται σποραδικά στη θέση του *Σ* μετά από φωνήεν. Πρόκειται για τη δήλωση στον γραπτό λόγο του γνωστού φαινομένου του ρωτακισμού που απαντά σε ορισμένες ελληνικές διαλέκτους και σε αρκετές γλώσσες που έχουν φατνιακές ποικιλίες του *r*. Στις επιγραφές στην ηλειακή διάλεκτο το φαινόμενο παρουσιάζεται με μεγαλύτερη συχνότητα πριν από τα ηχηρά και πριν από ισχυρή παύση, περιβάλλοντα στα οποία προφανώς αναπτύχθηκε κατ' αρχάς προτού γενικευθεί και πριν από τα άηχα. Παρά την πρώιμη εμφάνιση του φαινομένου, η δήλωσή του στον γραπτό λόγο παραμένει σπάνια μέχρι τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. από τον 4ο αι. κ.ε. δηλώνεται συστηματικά. Αναρωτιέμαι αν η σποραδική δήλωση του φαινομένου είχε σχέση και με μορφογραφηματοικούς λόγους: σε πρώιμες εποχές οι χαρακτες απέφευγαν τη γραφή με *P* στην κατάληξη κυρίως, εξαιτίας της συντηρητικότητας των γραφών στα ληκτικά μορφήματα, προς αποφυγήν (σημασιο)συντακτικής σύγχυσης. Η ορθογραφική νόρμα ίσως επιδρούσε διορθωτικά σε αυτή την περίπτωση, παρά την, πιθανή όντως, γενίκευση της προφοράς [r].

Σσ. 47-48: Ο συγγρ. επιχειρεί μια νηφάλια παρουσίαση του προβλήματος της ύπαρξης ή όχι ονομαστικής ενικού αρσενικού σε -α στην ηλειακή διάλεκτο, βάσει του επιγραφικού παραδείγματος: [...] *αιτε Φετας αιτε τελεστα: αιτε δαμος* [...] Schwyzer, *DGE*, αρ. 413¹³. Οι περισσότεροι ειδικοί τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια (μεταξύ αυτών και ο συγγρ.), θεωρούν ότι τα επιγραφικά παραδείγματα, βάσει των οποίων υπετέθη ότι στις βορειοδυτικές κυρίως διαλέκτους της ελληνικής (αλλά και στον Όμηρο) διατηρήθηκαν σποραδικά ίχνη ενός γνωστού από άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες κλιτικού παραδείγματος αρσενικών σε -α (ονομ.), -ας (γεν.), είναι κατά το μάλλον ή ήττον αμφίβολα: στη συγκεκριμένη επιγραφή υποθέτουν ότι ο τύπος *τελεστα* οφείλεται σε παράλειψη του σίγμα από αβλεψία του χαρακτήρα¹⁴. Προσωπικά, διστάζω να πιστέψω ότι όλα τα επιγραφικά παρα-

10. Για την επιγραφή αυτή πρβ. τα της προηγούμενης παραγράφου.

11. Το παράθεμα από τις σσ. 22-23.

12. Ο διαλεκτικός όρος θα ήταν *εμπασις*, βλ. J. Méndez Dosuna, *Los dialectos dorios del Noroeste. Gramática y estudio dialectal*, Salamanca 1985, σσ. 40-41· Thévenot-Warelle, ό.π., σ. (σημ. 2), σσ. 74, 86 § 2.17.1.c. Νομίζω ότι ορθώς ο Méndez Dosuna χαρακτηρίζει, ό.π., σ. 41, τον τύπο *εγκτασις* των δωρικών, βορειοδυτικών και λοιπών διαλέκτων ως τύπο ψευδο-διαλεκτικό (βάσει του *εγκτησις*) και όχι αναλογικό (βάσει του όρου *εμπασις*), βλ. P. Chantraine, *DELG*, λ. *κτάομαι*.

13. Ένα νέο παράδειγμα σε επιγραφή του τελευταίου τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.: ο δε *παλαιστα ουτε* [...], J. Ebert (και P. Siewert), «Eine archaische Bronzeurkunde aus Olympia [...]», στο: J. Ebert, *Agonismata*, Stuttgart - Leipzig 1997, σσ. 200-236. Ευχαριστώ θερμώς τον καθηγητή κων J. Méndez Dosuna για την υπόδειξη του άρθρου αυτού.

14. Πρβ. García Blanco, ό.π., σ. 13· Méndez Dosuna, ό.π., σσ. 163-164 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

δείγματα που έχουν κατά καιρούς ερμηνευθεί ως «πρωτόκλιτα» αυτού του τύπου θα πρέπει να ερμηνευθούν με άλλο τρόπο, κυρίως υπό το βάρος της μαρτυρίας των αρχαίων πηγών που συνδέουν (εσφαλμένα ή όχι δεν έχει σημασία) τους ομηρικούς τύπους με τη μακεδονική, μία από τις βορειοδυτικές διαλέκτους, ή με την αιολική¹⁵. Δεν είμαι σε θέση να προτείνω εξήγηση απολύτως ικανοποιητική, θα έκλινα όμως προς την άποψη των Householdier και Nagy¹⁶ ότι τα σποραδικά παραδείγματα αρσενικών σε -α αποτελούν όντως υπολείμματα, κυρίως σε δραστικά ουσιαστικά, του παλαιότερου κλιτικού παραδείγματος -α / -ας, το οποίο στην ελληνική περιορίστηκε από το νεότερο -ας (ονομ.) / -αο (γεν.) ήδη πριν από τα κείμενα της μυκηναϊκής ελληνικής.

Σσ. 62-68: Κατά τηνπραγματέυση των καταλήξεων -οις και -οσ της δοτικής αλλά και της αιτιατικής πληθυντικού των «δευτεροκλίτων» ομολογώ ότι δεν αντελήφθη τον λόγο ύπαρξης της μακράς παρέμβασης των σσ. 64-65 για τα τοπωνύμια *az-ko-ra-i-ja* και *ka-ra-do-ro* που απαντούν στις πινακίδες της γραμμικής Β, το δεύτερο από τα οποία ούτως ή άλλως έχει συσχετισθεί με τους Χαλαδρίους της ηλειακής επιγραφής Schwyzet, DGE, αρ. 415.

Συμπερασματικά: Ασφαλώς θα πρέπει να χαιρετισθεί η έκδοση μιας εκτενούς ελληνόγλωσσης μελέτης για μια αρχαία ελληνική διάλεκτο, γεγονός τόσο σπάνιο πλέον. Γι' αυτό, το έργο θα προσέφερε μεγαλύτερες υπηρεσίες στον ελληνικό επιστημονικό λόγο αν ήταν πιο επιμελημένη και ομοιόμορφη η δημοτική του, αν είχε προσεχθεί η ελληνική ορολογία¹⁷ και αν είχε φροντιστεί καλύτερα εκδοτικά.

Τέλος, με μεγαλύτερη προσοχή και συστηματικότερα ευρετήρια θα είχαν αποφευχθεί ασυνέπειες και εσωτερικές αντιφάσεις στο κείμενο, όπως οι προαναφερθείσες ή αυτή της σ. 113 § 44 της Μορφολογίας: ο τύπος *αποεσεν* χρησιμοποιείται μεταξύ άλλων για να τεκμηριωθεί η άποψη ότι «η χρήση της συλλαβικής αύξησης δεν παρουσιάζει στην Ηλειακή ιδιαιτερότητες», ενώ στη σ. 9 § 6 της Φωνολογίας υποστηρίζεται ότι ο ίδιος τύπος «δεν μπορεί [...] να θεωρηθεί με βεβαιότητα ηλειακός».

Επέμεινα κυρίως σε μεθοδολογικά και, δειγματοληπτικώς, σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα, ξεκινώντας από τις αφορμές που δίνει η μελέτη

15. Βλ. Α. Παναγιώτου, «Οι μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων για τη γλώσσα των Μακεδόνων», στο: *Η γλώσσα της Μακεδονίας* (επιστ. επιστασία Γ. Μπαμπινιώτη), Αθήνα 1992, σ. 190. Πρβ. Γρηγορίου Κορίνθου 603 (= Σχολ. Διον. Θρ. 818.30).

16. Βλ. παραπ. σημ. 3.

17. Πρβ., π.χ., σ. 4 § 3: Βεβαίως, ούτε ο Schwyzet στα *Exempla* ούτε η Jeffery στο *LSAG* έχουν «εκδώσει» ηλειακές επιγραφές: τις έχουν απλώς αναδημοσιεύσει. Σσ. 8, 10 κλπ.: Οι εκφράσεις «η προφορά του ε», «προφορά του η» είναι αδόκιμες, τα γραφήματα δεν «προφέρουν», αποδίδουν. Το ίδιο στη σ. 20 § 11 «το F [...] σιγήθηκε», «ο φθόγγος F». Στη σ. 20 § 12 εξ ορισμού δεν μπορεί να «εμφανισθεί» το «δασύ πνεύμα» στις ηλειακές (και όχι μόνο) επιγραφές. Στη σ. 37 διάβαζε *ουρανικό* αντί «ουρανοποιημένο» και *ουράνωσης* αντί «ουρανοποίησεως». Ο τύπος «μακρός» δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί αντί του «μακρός» ή του «μακρόχρονος» (σ. 167, δύο φορές). Προφανώς οι ανορθογραφίες στα «υπόλειμα» και «ελληνικό φύλλο» της σημ. 45 (σ. 77) οφείλονται σε παραδρομή. Στα συμπεράσματα της σελ. 174 (§ α) η «δοτική ενικού» θα πρέπει να διορθωθεί σε «δοτική πληθυντικού».

του συγγρ. για γόνιμο προβληματισμό μάλλον, παρά για να υπογραμμίσω τα όποια κενά και τις αντιφάσεις του συγκεκριμένου βιβλίου. Θέλω να ελπίζω ότι σε μία δεύτερη έκδοση θα καταβληθεί προσπάθεια για αυστηρότερη μεθοδολογικώς ανάλυση, προσεκτικότερη ιστορική σύνθεση και περισότερη επιμέλεια στο κείμενο του βιβλίου αυτό καθαυτό.

Πανεπιστήμιο Κύπρου ANNA ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

J. A. Munitiz, J. Chrysostomides, E. Harvalia-Crook και Ch. Dendrinos (επιμ.), *The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilus and Related Texts*, Camberley, Surrey, Porphyrogenitus, 1997, σελ. xcvi + 295, πίν. 11.

Υπό την επωνυμία *Ἐπιστολή τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν Χριστοφόρου Ἀλεξανδρείας, Ἰὼβ Ἀντιοχείας, Βασιλείου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν βασιλέα Θεόφιλον*¹ είναι γνωστό στους ερευνητές ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κείμενο, υπό μορφή εκτενούς επιστολής, την οποία οι τρεις προαναφερθέντες πατριάρχες φέρονται ότι απέστειλαν στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Θεόφιλο (829-842), προσπαθώντας να τον πείσουν με σειρά επιχειρημάτων (πολλά από τα οποία εδράζονται σε θαύματα που προήλθαν από εικόνες στη Βηθλεέμ, την Αλεξάνδρεια, την Κύπρο κ.α.), να εγκαταλείψει τις εικονομαχικές του δοξασίες. Από τα συμφραζόμενα συνάγεται ότι η *Ἐπιστολή* γράφτηκε κατά τη διάρκεια μεγάλης συνόδου στα Ἱεροσόλυμα τον Απρίλιο του έτους 836, στην οποία έλαβαν μέρος 185 επίσκοποι, 17 ηγούμενοι και 1153 μοναχοί. Η σαφώς ευνοϊκή προς τον εικονομάχο Θεόφιλο διάθεση της *Ἐπιστολής*, η σύγκληση τόσο επιβλητικής, από την άποψη του αριθμού των συμμετασχόντων, συνόδου όπως και η διαφαινόμενη προσπάθεια για επαναπροσέγγιση των τριών πατριαρχείων (σε αραβοκρατούμενο έδαφος πλέον) με το Βυζάντιο, δημιούργησαν σκεπτικισμό ως προς τη γνησιότητα του έργου. Παράλληλα, σώζεται απόκρυφη παραλλαγή της *Ἐπιστολής*, η οποία έχει αποδοθεί στον Ιωάννη Δαμασκηνό (BHG 1387), ενώ η πολύ γνωστή Διήγηση για τη μεταφορά της αχειροποίητης εικόνας της Έδεσσας στην Κωνσταντινούπολη (944) χρησιμοποιεί την *Ἐπιστολή*, έστω και αν παρατηρείται σύγχυση στα ονόματα των πατριαρχών. Υπάρχουν, επομένως, πολλά ερωτηματικά για το κείμενο, τα οποία χρειάζονται προσεκτική διερεύνηση.

Η editio princeps του έργου δημοσιεύτηκε από τον Ιωάννη Σακκελίωνα το 1864² αλλά παρέμεινε άγνωστη στη συντριπτική πλειονότητα των

1. Εφεξής: *Ἐπιστολή*.

2. *Ἐκ τῶν ἀνεκδότων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης...*, Αθήνα 1864. Η έκδοση αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ἐυαγγελικὸς Κήρυξ* 8 (1864) 9-47.

μελετητών. Πενήντα σχεδόν χρόνια αργότερα η έκδοση Σακελιώνος ανατυπώθηκε με τη φροντίδα του L. Duchesne³, αλλά η αναδημοσίευση δεν αναθέρμανε το ενδιαφέρον της έρευνας. Από τον ιστορικό της τέχνης R. Cormack προήλθε στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας μια διεισδυτική εξέταση του περιεχομένου της *Επιστολής*⁴, η οποία έδωσε την απαραίτητη ώθηση για ν' ακολουθήσουν: το εν πολλοίς αμφιλεγόμενο βιβλίο του P. Speck, *Ich bin's nicht, Kaiser Konstantin ist es gewesen...* [Ποικίλα Βυζαντινά, 10], Βόννη 1990, σειρά άρθρων του συνεκδότη του παρόντος τόμου J. A. Munitiz⁵ όπως και του S. Gero⁶, αλλά και μια νέα έκδοση της *Επιστολής* με τη φροντίδα του H. Gauer, *Texte zur byzantinischen Bilderstreit. Der Synodalbrief der drei Patriarchen des Ostens von 836...* [Studien und Texte zur Byzantinistik, 1], Φραγκφούρτη 1994⁷.

Η σχεδόν ταυτόχρονη κυκλοφορία δύο εκδόσεων ενός κειμένου αποτελεί, ενδεχομένως, πολυτέλεια για τα βυζαντινολογικά πράγματα, όπου οι κριτικές εκδόσεις είναι ακόμη πολύ λίγες, αλλά από την άλλη πλευρά, πιστοποιεί το μεγάλο ενδιαφέρον για τα ίδια τα έργα, όταν μάλιστα έχουν αμφίσημο περιεχόμενο, όπως η περίπτωση της *Επιστολής*. Επιπλέον, κατά τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότεροι επιστήμονες στρέφονται προς τη μελέτη του φαινομένου της Εικονομαχίας και, γενικότερα, του 9ου αι. στο Βυζάντιο⁸. Η *Επιστολή*, που ανήκει σ' αυτόν ακριβώς τον χώρο, είναι λογικό να αποτελεί πόλο έλξης.

Ο παρουσιαζόμενος εδώ τόμος είναι καρπός συλλογικής προσπάθειας ειδικού σεμιναρίου της Julian Chrysostomides στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Το σεμινάριο ξεκίνησε το 1987 και τα ονόματα όλων εκείνων που κατά καιρούς συμμετείχαν σ' αυτό αναγράφονται στον μικρό πρόλογο, τον οποίον υπογράφει ο Munitiz (σ. vii). Έπονται οι βραχυγραφίες (σ. ix-xii) και η εκτενής σπονδυλωτή Εισαγωγή: από τον Munitiz προέρχεται σύντομο προλογικό σημείωμα αναφορικά με τα προβλήματα της *Επιστολής* (σ. xiii-xv), η Chrysostomides ασχολείται με το ζήτημα της γνησιότητας του έργου (σ. xvii-xxxviii), η Eirene Harvalia-Crook εξετάζει τη γλώσσα και το ύφος (σ. xxxix-l), ο Ch. Walter αναλύει τα εικονογραφικά

3. *Roma e l'Oriente* 5 (1912-13) 222-239, 273-285, 349-366, με ιταλική μετάφραση.

4. *Writing in Gold*, Λονδίνο 1985, σσ. 121-131, 261-262.

5. Σημειώνω δύο: «An Alternative Ending to the Letter of the Three Patriarchs (BHG 1386)», *OCP* 55 (1989) 411-419 και «Wonder-Working Ikons and the Letters to Theophilos», *BF* 21 (1997) 115-123.

6. «The Alexander Legend in Byzantium: Some Literary Gleanings», *DOP* 46 (1992) 83-87 και «Jannes and Jambres in the *Vita Stephani Iunioris* (BHG 1666)», *AnBoll* 113 (1995) 281-292.

7. Οι χρονολογήσεις που προτείνει ο γερμανός εκδότης είναι μάλλον προβληματικές.

8. Βλ. τον τόμο που μόλις κυκλοφόρησε με την εκδοτική φροντίδα της Leslie Brubaker, *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, Aldershot 1998, στον οποίον περιέχονται πολλές συμβολές για το θέμα που μας ενδιαφέρει.

προβλήματα που θέτει το κείμενο (σσ. li-lxxviii)⁹ και, τέλος, ο Munitiz και πάλι μελετά τη χειρόγραφη παράδοση της *Επιστολής*, η οποία παραδίδεται από σημαντικό αριθμό χειρογράφων με παλαιότερο τον Πατμιακό κώδικα αρ. 48 (= A), γραμμένο σε μεγαλογράμματη γραφή και χρονολογούμενο πλέον μεταξύ του τέλους του 9ου και των μέσων του 10ου αι.¹⁰ (σσ. lxxix-xcv). Ακολουθεί η κριτική έκδοση του έργου, την οποία συνοδεύουν αγγλική μετάφραση καθώς και υποσελίδια σχόλια ιστορικής υφής (σσ. 1-131)¹¹. Δύο άλλα κείμενα εκδίδονται στη συνέχεια, πάντοτε με αγγλική μετάφραση και σχόλια· το πρώτο έχει τίτλο *Καθαίρεισις και ἀναθεματισμός τῶν αἵρεσιάρχων ψευδωνύμων πατριαρχῶν Θεοδότου, Ἀντωνίου, Ἰωάννου* (σσ. 133-139)¹², ενώ το δεύτερο δεν είναι άλλο από την παραλλαγή της *Επιστολής* που έχει αποδοθεί στον Ἰωάννη Δαμασκηνό (σσ. 141-208). Τον όμορφα τυπωμένο τόμο, τον οποίον κοσμούν έντεκα εκτός κειμένου πίνακες, κλείνουν εκτενής βιβλιογραφία (σσ. 207-222) και αναλυτικά ευρετήρια (σσ. 223-295)¹³.

Θα πρέπει εκ προοιμίου να υπογραμμιστεί ότι είναι ιδιαίτερα ευχάριστο το γεγονός ότι ένα κείμενο τουλάχιστον δυσπρόσιτο, όπως η *Επιστολή*, προσφέρεται και πάλι στο επιστημονικό κοινό. Από την άλλη, ο μεγάλος αριθμός των συνεργατών μάλλον αποδυναμώνει το τελικό αποτέλεσμα, εφόσον δεν υπάρχει εκείνος που θα επιφορτιστεί με το βάρος των τελικών επιλογών, όπου φυσικά αυτό απαιτείται. Η νέα έκδοση της *Επιστολής* έχει αυτό ακριβώς το ασθενές σημείο, ορατό σχεδόν παντού, είτε, λ.χ., συζητείται ο χρόνος σύνταξης του έργου, είτε η έκδοση είτε η βιβλιογραφία¹⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Munitiz δεν παίρνει θέση για

9. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Walter, η μαρτυρία για την εικόνα του Σωτήρος, που έριξε στη θάλασσα ο πατριάρχης Γερμανός Α΄ για να τη σώσει από τους εικονομάχους, υπάρχει στην έκδοση Muralt του Γεωργίου Μοναχού αλλά όχι σ' εκείνην της Βόννης (σ. lxi, και σημ. 67). Ο Walter στηρίζει τα λεγόμενά του στον C. Mango (*The Brazen House*, Κοπεγχάγη 1959, σ. 120, και σημ. 44). Ο Mango όμως λέει, πολύ ορθά, ότι το εν λόγω χωρίο δεν υπάρχει στην έκδοση *de Boor* του Γεωργίου Μοναχού, και όχι στην έκδοση της Βόννης. Επιμένω στο σημείο αυτό, διότι, όπως είναι γνωστό, ο Γεώργιος Μοναχός της έκδοσης Muralt είναι κείμενο αναθεωρημένο κατά τον 10ο αι. και έχει μάλλον μακρινή σχέση με τον αντίστοιχο που εξέδωσε ο *de Boor*: ίσως η διαπίστωση αυτή να ανοίγει νέους δρόμους για τη χρονολόγηση της *Επιστολής*.

10. Ο Munitiz σωτηλά χρονολογεί το πατμιακό χειρόγραφο γύρω στο 870 (βλ. και σ. xcii) χωρίς καμία σχετική αιτιολόγηση.

11. Στις σσ. 81-131 εκδίδονται και οι δύο μορφές του τέλους της *Επιστολής*.

12. Πρόκειται για τους τρεις πατριάρχες της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου Θεόδοτο Μελισσηνό, Αντώνιο Κασματά και Ἰωάννη Γραμματικό. Το μικρό αυτό κείμενο αποτελεί, ουσιαστικά, μια ελάχιστη διαφοροποιημένη σύνταξη του τέλους της *Επιστολής*.

13. Στο ευρετήριο κύριων ονομάτων και λέξεων, που είναι το εκτενέστερο (σσ. 225-284), σημειώνονται με αστερίσκο όσες λέξεις δεν ανευρίσκονται στα λεξικά *LSJ* (να διορθωθεί σε *Liddell*) και *Lampe*. Προξενεί εντύπωση η απουσία λεξικών όπως του *Du Cange*, του *Ερρίκου Στεφάνου*, του *Sophocles*, του *Κουμανούδη*, ακόμη και του πρώτου τεύχους του *LBG*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1994. Έτσι ο κατάλογος δεν μπορεί να είναι ασφαλής.

14. Μνημονεύω ορισμένες παραλείψεις: για τις *Επιστολές* του Φωτίου (σ. 213) χρησι-

την αυθεντικότητα της *Επιστολής*, την οποίαν πάντως χρονολογεί γύρω στα τέλη του 9ου αι. (σ. xiv)· η Chrysostomides, αν και αφιερώνει για το θέμα ένα εκτενές μελέτημα, δεν καταλήγει σε ξεκάθαρα συμπεράσματα ή προτάσεις, αλλά, αφού σχολιάσει εκτενώς τις παρεμβολές στο κείμενο της *Επιστολής* (σ. xxiv κ.ε.), κλίνει να δεχτεί την «[...] authenticity of the core» του κειμένου (σ. xxiii), τη συγγραφή του οποίου τελικά τοποθετεί ικανό χρονικό διάστημα μετά την αποκατάσταση των εικόνων το 843 (σ. xxxviii)· με τη Chrysostomides συμπλέει και η Harvalia-Crook, η οποία, βασισμένη σε γλωσσικά και κυρίως υφολογικά δεδομένα (όχι πάντοτε ασφαλή), υποστηρίζει ότι η *Επιστολή* αποτελείται από τρία κείμενα, που έχουν συγκολληθεί μεταξύ τους (σ. 1)· όσο για την εικασία της ότι το πρώτο από τα κείμενα αυτά προέρχεται από την ίδια τη γραφίδα των τριών πατριαρχών ή, τουλάχιστον, από κάποιον έμπιστό τους γραμματέα¹⁵, αυτή φοβούμαι ότι θα περιμένει πολύ για ν' αποδειχτεί...

Η έκδοση του κειμένου της *Επιστολής* έχει γίνει με φροντίδα αλλά το αποτέλεσμα δεν είναι δυστυχώς πάντοτε το επιθυμητό. Θα αναφέρω ορισμένα παραδείγματα: το κριτικό υπόμνημα επιβαρύνεται συχνά με προφανή λάθη των χειρογράφων, τα οποία δεν έχουν θέση σε μια σύγχρονη έκδοση¹⁶. Οι εκδότες ακολουθούν κατά κανόνα τον κώδικα A, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις παίρνουν κάποιες αποστάσεις από αυτόν, χωρίς όμως να έχουν αιτιολογήσει στην εισαγωγή τις προθέσεις τους¹⁷. Πρόκειται για προβλήματα που θα έπρεπε να είχαν γίνει αντικείμενο ανάλυσης σε ειδικό κεφάλαιο σχετικά με τις αρχές έκδοσης της *Επιστολής*, το οποίο ανεξήγητα απουσιάζει. Εκεί θα γινόταν λόγος και για πολλά άλλα συναφή με την έκδοση θέματα, όπως λ.χ. τη στίξη ή την έγκλιση τόνου, καθώς η παρουσία του Munitiz στην ομάδα εργασίας έχει επιβάλει τις προσωπικές του, όχι πάντοτε αποδεκτές, θέσεις στην εκδοτική πρακτική¹⁸.

μποιείται πλέον η έκδοση Laourdas και Westerink και όχι η PG· όσο για το ελληνικό κείμενο των Ομιλιών του πατριάρχη, η έκδοση Λαούρδα υπερτερεί σαφώς εκείνης του Αριστάρχη. Για τον Σωκράτη και τον Σώζομενό (σ. 213) είναι ανεπίτρεπτο να παραπέμπουμε στην PG όταν για μεν τον πρώτο υπάρχει η έκδοση του Hussey αλλά και η πολύ πρόσφατη του Hansen (GCS, N.F. 1, Βερολίνο 1995), για δε τον δεύτερο η κλασική έκδοση του Bidez, η οποία επανεκδόθηκε με προσθήκες από τον Hansen (GCS 50, Βερολίνο 1960). Εξυπακούεται ότι το ίδιο ισχύει και για τις *Επιστολές* του Θεόδωρου Στουδίτη (σ. 213), για τις οποίες έχουμε πλέον τη μεγάλη έκδοση του G. Fatouros (CFHB 31/1-2, Βερολίνο 1992). Το *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, όπου φιλοξενείται το άρθρο του D. Buckton, «All that glisters...», δεν αποτελεί τόμο του ΔΧΑΕ, όπως αναγράφεται (σ. 216), αλλά αυτοτελή έκδοση του Μουσείου Μπενάκη (Αθήνα 1994). Άλλα λάθη διορθώνονται στα δισέλιδα Addenda & Corrigenda στο τέλος του τόμου.

15. Αρα γράφτηκε πολύ κοντά στο έτος 836.

16. Βλ. σσ. 3, 18· 5, 13· 9, 17. 24· 11, 14· 13, 4. 23· 15, 27· 37, 9· 47, 1. Τα παραδείγματα εύκολα πολλαπλασιάζονται.

17. Βλ. σσ. 7, 29· 17, 21· 23, 20. 22· 33, 14· 35, 14· 65, 1 κ.α.

18. Βλ. σχετικά J. A. Munitiz, *Nicephori Blemmydae Autobiographia...* [Corpus Christiano-

Στη συνέχεια, σταχυολογώ ορισμένα από τα προβληματικά, κατά την εκτίμησή μου, σημεία του εκδεδομένου κειμένου αλλά και των σχολίων, όπως τα σημείωσα κατά την ανάγνωση του βιβλίου: Σ. 2, και σημ. 5: η παραπομπή στην έκδοση Romano του *Τιμαριώνος* είναι εσφαλμένη· το ορθό είναι 76, 733-741. Θέση στη βιβλιογραφία έχουν το άρθρο της Α. Ε. Laiou, «Law, Justice, and the Byzantine Historians: Ninth to Twelfth Centuries», στο Α. Ε. Laiou και D. Simon (εκδ.), *Law and Society in Byzantine Ninth-Twelfth Centuries*, Washington, DC, 1994, σσ. 151-185, και ειδικά 151-156, 161-162, όπως και το ογκώδες βιβλίο του J. Signes Codoñer, *El periodo del Segundo Iconoclasmo en Theophanes Continuatus*, Αμστερνταμ 1995, σσ. 359-619.—Σ. 7, 21: *λήθης βυθοῖς*. Πρόκειται για πολύ γνωστό τόπο· πρβ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 44,1 (PG 36, 608A)· *ἔπη* 2, 1, 10, 25 (PG 37, 1028A)· Φωτ. επιστ. 234, 46 (II σ. 151 Laourdas και Westerink)· ομ. 17 (σ. 168, 3 Λαούρδας)· Άννα Κομν. πρόλ. 1,1 (I σ. 3, 10 Leib) κ.ά.—Σ. 11, 22: *ἐν ἑλέει καὶ οἰκτιρμοῖς*. Βλ. Ψαλμ. 102, 4· Ησ. 63, 15 κ.ά.—Σ. 15, 16: δεν νομίζω ότι μπορεί να γίνει αποδεκτή η πρόταση των εκδοτῶν *οὕτως* ἀντὶ τοῦ *καθώς*, που παραδίδει ομόφωνα η χειρόγραφη παράδοση της *Επιστολῆς*.—Σ. 15, 29: η πρόταση του Σακκελίωτος ὁ Θεός είναι πιθανότατα ορθή.—Σ. 19, 20: να θεθεὶ κόμμα μετὰ τοῦ *καλή*, ὥστε το κείμενο να γίνει κατανοητό.—Σ. 22, 102: τα της παιδείας του Μ. Βασιλείου δεν ἴσαν αναγκαία· ἔτσι ὁμως ὅπως ἔχουν διατυπωθεῖ, δημιουργοῦν σκεπτικισμό.—Σ. 25, 9: η διόρθωση του Σακκελίωτος ἀπὸ *ὑπάρχον* σε *ὑπάρχει* ἔχει πολλές πιθανότητες να είναι ορθή.—Σ. 27, 4: το *ταύτην* των χφφ. ABO ευσταθεῖ!—Σ. 30, και σημ. 129: για τους Μανιχαίους βλ. πλέον S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and medieval China*, Τυβίγγη 1992 και *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden 1994.—Σ. 35, 14: θα ἔπρεπε να αναγραφούν οι κώδικες που παραδίδουν τη γραφή *ξύλοις*.—Σ. 37, 21: ο Σακκελίωτος διόρθωσε σωστά: *ἐκτετυπωμένην*.—Σ. 43, 16 κ.ε.: το κείμενο ακατανόητο· μήπως πρέπει να αθετηθεῖ η φράση *ὡς ἤδη ζώντας - ἐχαρίσαντο*;—Σ. 49, 15: να θεθεὶ κόμμα μετὰ το *δε*.—Σ. 51, 4: με τη γενική *ἐπιτελουμένης* το νόημα είναι σαφές.—Σ. 59, 1: να διατηρηθεῖ η ομοφωνία της χειρόγραφης παράδοσης για τη γενική Ἰαγκύρων (βλ. σχετικά J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Παρίσι 1981, 448 [ευρετήριο]).—Σ. 59, 16: να διορθωθεῖ το *διά τοι* του κειμένου σε *διὰ τοῦτο*, το οποίο ἄλλωστε παραδίδει ο κώδικας O.—Σ. 69, 20: το *φησὶν* ὡς παρενθετικό ἔπρεπε να θεθεὶ ἐντὸς κομμάτων.—Σ. 73, 2: το *ὑπό* αθετεῖται ἀπὸ τους εκδότες ἀλλὰ δεν γίνεται καμία ἀναφορά στο κριτικό υπόμνημα.—Σ. 73, 10-11: βλ. Ψαλμ. 51, 10· Ωσ. 14, 7.—Σ. 73, 13: επιβάλλεται η διατήρηση των γραφῶν *περιειλημμένων* και *κατακομῶσαν*, που ἄλλωστε παραδίδει ομόφωνα η χειρόγραφη παράδοση.—Σ. 85, 8: *καθαίρεισθωσαν!*—Σ. 91, 12: η ορθή γραφή είναι *ἐλληλακότα*.—Σ. 93, 2-3: Ψαλμ. 57, 4.—Σ. 95, 15: να θεθεὶ κόμμα μετὰ τη λ. *αἰρέσεως*, ὥστε το κείμενο να γίνει πλήρως κατανοητό.—Σ. 103, 17: *ἐγχειρίσας!*—Σ. 105, 4: Βλ. Ψαλμ. 75, 13· ἀπὸ το παράθεμα συνάγεται ὅτι η προτεινόμενη διόρθωση *πνεῦμα τῶν* πρέπει να διορθωθεῖ με τη σειρά της σε *πνεύματα*.—Σ. 105, 20 κ.ε.: να θεθεὶ τελεία μετὰ το *ἦν* και κόμμα μετὰ το *ἀρθέντος*,

rum, 13], Turnhout - Leuven 1984, xlvi-liv, ὅπου και ἐκθεση των ἀπόψεών του. Εντελῶς ἐνδεικτικά παραπέμπω σε δύο πρόσφατες συμβολές του J. Noret, «Notes de ponctuation et d'accentuation byzantines», *Byzantion* 65 (1995) 69-88, και «L'accentuation de τε en grec byzantin», *Byzantion* 68 (1998) 516-518. Το ζήτημα παραμένει ανοιχτό.

ώστε να συνδεθούν οι §§ 27-28 της *Επιστολής*.—Σ. 112, και σημ. 98: αντίθετα με όσα διατείνονται οι εκδότες, η βιβλιογραφία που παραθέτουν για το πρόβλημα των θεμάτων είναι φτωχή.—Σ. 117, 13-14: πρβ. Παροιμ. 18, 17.—Σ. 123, 7-8: Εφεσ. 5, 15.—Σ. 121, 6: να διαγραφεί το κόμμα μετά το *μοναχοί*.—Σ. 121, 24: η προσφώνηση *κράτιστε βασιλεῦ* εντός κομμάτων.—Σ. 123, 3: διερωτώμαι αν οι εκδότες επιθυμούν *μεταταῦτα* (όπως στο κείμενο της έκδοσης) ή *μετά ταῦτα* (όπως στα ευρετήρια).—Σ. 149, 21: η προσθήκη της λ. *ἀπόστολος* περιττή.—Σ. 125, 3: πρέπει να γραφτεί *χιλίοις*.—Σ. 125, 28: Φίλιπ. 3, 16.—Σ. 127, 13: πρβλ. Λευίτ. 26, 12· 2 Κορ. 6, 16.—Σ. 131, 12-14: το κείμενο κλείνουν τρεις ιαμβικοί δωδεκασύλλαβοι στίχοι: δεν πρόκειται, επομένως, για απότομη διακοπή (σ. 130, και σημ. 155).—Σ. 163, 24: η γραφή *εἰσελαύνουσιν* ορθότερη.

Θα έλεγα, συνοψίζοντας, ότι η νέα έκδοση της *Επιστολής* προσφέρει στη σύγχρονη έρευνα: είναι όμως σαφές, από την άλλη πλευρά, ότι το σημαντικό αυτό κείμενο δεν κέρδισε πολλά από την εκδοτική πρακτική που ακολουθήθηκε.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal [Byzantinische Geschichtsschreiber, Bd. IX], Wien 1995, σελ. 360.

Είναι μάλλον απίθανο να πρόκειται για σύμπτωση, όταν, έξι μόλις χρόνια μετά τη ρωσική έκδοση των G. Litavrin και A. Novoseltsev (1989), η βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με μια ευρέως σχολιασμένη γερμανική μετάφραση του *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*. Εξ άλλου, όπως σημειώνει ο J. Koder στον πρόλογο του εκδότη της σειράς, για το *De administrando imperio*¹ έχουν εκδηλωθεί διαφωνίες σχετικά με την πατρότητα του συγγραφέα, τον χρόνο συγγραφής, τη μέθοδο σύνθεσης του έργου, τη μορφή του και τη θέση του μέσα στο συνολικό έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου. Είναι λοιπόν φυσικό – θα συμπληρώναμε από την πλευρά μας – η ενασχόληση με ένα τόσο βασικό έργο της βυζαντινής γραμματείας να φέρνει στο φως συνεχώς νέες μελέτες, ακόμα και συνολικές θεωρήσεις, όπως αυτή που δημοσιεύουν οι Klaus Belke (Εισαγωγή, κεφ. 14-28 και 37-53) και Peter Soustal (Προοίμιον, κεφ. 1-13 και 29-36)². Το έργο συνοδεύεται από τρία εξονυχιστικά ευρετήρια (σσ. 283-358), 1. προσωπολογικό, 2. γεωγραφικό και 3. διοικητικών όρων, όπου, πέρα από επε-

1. Για την ονομασία του έργου, βλ. σσ. 46-47.

2. Πρόλογος συγγραφέων, σ. 10. Υπενθυμίζεται, ότι το *Commentary* του *De administrando imperio* (1962) είχε γραφτεί από τους F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, G. Moravcsik, D. Obolensky και S. Runciman, δηλ. από συνολικά έξι ειδικούς.

ξηγηματικές διευκρινίσεις, υπάρχουν (συχνότερα στο προσωπογραφικό και διοικητικό ευρετήριο και σπανιότερα στο γεωγραφικό) βιβλιογραφικές ενδείξεις.

Είναι προφανές ότι, αν η μετάφραση αποβλέπει πρώτα απ' όλα στις ανάγκες του γερμανόφωνου αναγνώστη, η βιβλιογραφία και τα σχόλια αποτελούν αντικειμενικά ανανέωση της κατάστασης της έρευνας και, συνεπώς, πρόοδο για τη Βυζαντινολογία. Η βιβλιογραφία, π.χ., διατηρεί από τις παλαιές μελέτες εκείνες που αποτελούν κατά κάποιον τρόπο «σημεία εκκίνησης» της έρευνας και θέτουν τις βάσεις του προβληματισμού της (π.χ. Bury, *BZ* 15, 1906· Kretschmayr, *BZ* 13, 1904), ενώ αντικαθιστά άλλες με σύγχρονα, γενικά ή ειδικά έργα (π.χ. διάφορα άρθρα του *Oxford Dictionary of Byzantium*, ή τις έρευνες της Cl. Sode για τα «ενδιάμεσα προοίμια» στα *Ποικίλα Βυζαντινά* 13, 1994, ή ακόμα εκείνες του L. Varady περί Ούγγρων, *BZ* 82, 1989³). Η πρόοδος της έρευνας είναι ακόμα εμφανέστερη στους υποτίτλους-εισαγωγές που συνοδεύουν τα περισσότερα κεφάλαια και όπου οι συγγρ. αναφέρουν ή συζητούν με συντομία τις αντικρουόμενες πολλές φορές απόψεις που έχουν εκφραστεί κάθε φορά για το οικείο θέμα.

Οι συγγρ. δείχνουν μια αξιέπαινη σωφροσύνη που, ορισμένες φορές, αγγίζει τα όρια μεγάλου συντηρητισμού. Δηλώνοντας ευθέως ότι μόνο σε λίγες περιπτώσεις προτείνονται νέες λύσεις των προβλημάτων⁴, διατηρούν μια συμβιβαστική-βελτιωτική σχέση προς τις παλαιές απόψεις (πρβ. σ. 157, σημ. 318 περί Βενεβενδού, σ. 221, σημ. 484 περί Φάσιδος, σ. 243, σημ. 535 περί Νικοπόλεως, σ. 266, σημ. 581 περί Κωνσταντίου Χλωρού κ.ά.). Γενικά όμως, δεν διστάζουν να υιοθετήσουν και νέες απόψεις, όπως π.χ. ότι το έργο χωρίζεται σε πέντε μέρη και όχι σε τέσσερα, όπως πίστευε παλαιότερα ο J. B. Bury (σ. 47)⁵, ή ακόμα να αντιπαραθέσουν τις αντικρουόμενες απόψεις, τηρώντας τακτική ίσων αποστάσεων, όπως π.χ. στο παράδειγμα της αυθεντικότητας ή μη του σιγίλιου του Νικηφόρου Α' για τη μητρόπολη Πατρών (σ. 236, σημ. 513 και 514)⁶.

Η προσφορά των σχολίων του έργου ακολουθεί, όπως ειπώθηκε ήδη, τη σώφρονα επιλογή της μη εμπλοκής σε νέες υποθέσεις έρευνας, όπως π.χ. για το επεισόδιο του κληρικού Κτενά στο μακροσκελέστατο κεφ. 50 (σ. 249, σημ. 546), που επιβεβαιώνεται και από το διοικητικό ευρετήριο στο τέλος, όπου το λήμμα *Domestikos* παραπέμπει στον H. G. Beck, *Kirche*, 113 και 133, που βασίζεται με τη σειρά του στον K. Ράλλη, *ΠΑΑ* 12 (1937) 294-296, χωρίς να επεκτείνεται στην πιθανή αιτία για την

3. Όπως ομολογεί ο K. Belke (κεφ. 37, εισαγωγή, σ. 184), οι υποσημειώσεις των κεφ. 37-40 γράφτηκαν με βάση αυτές τις έρευνες του L. Varady.

4. «Neue Lösungsvorschläge könnten nur in wenigen Fällen angeboten werden» (σ. 61).

5. Πρβ. *Βυζαντινά* 17 (1994) 304.

6. Πρβ. εντελώς πρόσφατα, O. Kresten, *Römische Historische Mitteilungen* 38 (1996) 45, σημ. 4.

οποία ένας δομέστικος (έστω και κληρικός) που διοικούσε μια σπουδαία εκκλησία με συμβολικό ρόλο, όπως η Νέα, έπρεπε να είναι και πρωτοσπαθάριος. Κατά τη γνώμη μου, επίσης, η μεγάλη και ιδιαίτερα χρήσιμη υποσημείωση 87 (σ. 89) είχε τη θέση της στο κεφ. 41 (σσ. 197-198) που δείχνει ασχολίαστο⁷, αντί για το κεφ. 13, όπου βρίσκεται. Οι παρατηρήσεις όμως αυτές είναι επουσιώδεις και δεν αναιρούν τη γενική διαπίστωση ότι η προσπάθεια των Belke και Soustal παρακολουθεί πολύ ευσυνειδήτητα τις προόδους της έρευνας από το 1962, οπότε εμφανίστηκε το *Commentary*, και, διαμέσου του 1989, οπότε εκδόθηκε το *Ob upravlennii imperii*, ως σήμερα. Και κάτι επιπλέον: η πραγματεία των Belke και Soustal επανέρχεται σε μια γενική θεώρηση πιο «βυζαντινοκεντρική», σε σχέση με την έκδοση Litavrin και Novoceltsev, που έδινε μερικές φορές την εντύπωση ότι το κέντρο βάρους της έρευνας έτεινε να μετατοπιστεί προς τα βορειοανατολικά.

Η μετάφραση είναι ακριβής και έχει το προσόν να υπενθυμίζει καίρια την αρχική γραφή του Parisinus Gr. 2009, που, μερικές φορές είχε σχεδόν χαθεί μέσα στο κριτικό υπόμνημα της έκδοσης Moravcsik, όπως π.χ. στο κεφ. 9, 69, σ. 60 Moravcsik = σ. 84, σημ. 66 Soustal, όπου η αρχική γραφή παρακλύπτουσιν οί φίλοι είχε αντικατασταθεί από την ευφυέστατη αλλά τελείως εξεζητημένη (και ανεπιτυχή, κατά τη γνώμη μου) διόρθωση προκλύπτουσιν ύφαλοι του Jenkins⁸. Σε ορισμένα άλλα σημεία, π.χ. κεφ. 3, 4-5 = Soustal 73, επισημαίνεται η απόσταση έννοιας της γερμανικής μετάφρασης από τη ρωσική των Litavrin και Novoseltsev, 284-286, αλλά και από την αγγλική του Jenkins, σ. 50.

Όταν τόσο η γενική εικόνα όσο και οι επιμέρους εντυπώσεις από το βιβλίο είναι τόσο θετικές, δικαιούται κανείς να καταλήξει με μια παρατήρηση που αφορά το σε πλείστες όσες περιπτώσεις διφορούμενο ύφος της αφήγησης του Κωνσταντίνου Ζ'. Η γερμανική μετάφραση, όπως εξάλλου και οι προγενέστερες αγγλική και ρωσική, δείχνει πολύ στέρεη, πολύ βέβαιη⁹, κάτι που δεν συμβαίνει στο γραμμένο σε μάλλον δημώδη γλώσσα (όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Πορφυρογέννητος) ελληνικό μεσαιωνικό κείμενο. Ας μου επιτραπεί, λοιπόν, να παραθέσω μόνο ένα παράδειγμα, που θεωρώ χαρακτηριστικό: στο κεφ. 51, στίχοι 86-88, αναφέρεται κατά λέξη: *τοῦτο δὲ ἐποίησεν ὁ βασιλεὺς διὰ τὸ ἀποβλέπειν τὸν πατρίκιον Εὐστάθιον καὶ δρουγγάριον τοῦ πλωίμου πρὸς πόλεμον*

7. Πρβ. BSI 54 (1993) 70-73.

8. Κάτι αντίστροφο συμβαίνει στο χωρίο 9, 59, *λίμνην cod.*, *δίνην* κατά τους διαδοχικούς ερευνητές, Soustal, σ. 82, σημ. 61.

9. Πρβ. *Alexias. Anna Komnene*. Übersetzt, eigeleitet und mit Anmerkungen versehen von D. R. Reinsch, Köln 1996, σ. 16: «Die von mir gegebene Übersetzung erstrebt Genauigkeit und stilistische Adäquatheit». Αυτό, φυσικά, πρέπει να συμβαίνει περισσότερο σε ένα κείμενο όπως είναι η Αλεξιάς και λιγότερο στο *De administrando imperio*.

τῶν ἐναντίων¹⁰. Η μετάφραση του Belke, σ. 254: «All das tat der Kaiser, weil der Patrikios und Drungarios der Flotte Eustathios den Kampf mit den Feinden im Auge hatte», ακολουθεί πιστά, θα λέγαμε, εκείνη του Jenkins, σ. 251: «All this the emperor did because the patrician Eustathius, the lord admiral, was intending to engage the enemy». Το ελληνικό κείμενο όμως θα μπορούσε κάλλιστα, και με δεδομένη τη βυζαντινή αμφισημία, να σχηματίζει εδώ όχι μια αιτιολογική, αλλά μια τελική δομή και σύνταξη, προκειμένου για τον πατρίκιο και ναύαρχο Ευστάθιο, ο οποίος, στην περίπτωση αυτή, δεν πρέπει να απέβλεπε προς πόλεμο με τους εναντίους, αλλά προς κάτι άλλο, που προφανώς ανησυχούσε τον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ και γι' αυτό επιθυμούσε να στείλει τον ανήσυχο ναύαρχο στον πόλεμο. Έτσι λοιπόν, παρόλο που είναι πολύ αξιέπαινη, εξαντλητική και ακριβέστατη η πραγματεία των Belke και Soustal, θα συνιστούσα μια κάπως διαφορετική μετάφραση στο οικείο χωρίο: «damit der Patrikios und Drungarios der Flotte Eustathios den Kampf mit den Feinden [und nicht jenen gegen seinen Kaiser] im Auge habe [...]».

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Ε.Ι.Ε.

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

Corinne Jouanno, Digénis Akritas, le héros des frontières. Une épopée byzantine, Brepols 1998, σελ. 320.

Ἡ κυρία Corinne Jouanno, ἡ ὁποία διδάσκει ἑλληνικὴ λογοτεχνία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Caen, ἐξέδωσε τὸ παραπάνω βιβλίο ποὺ περιλαμβάνει εἰσαγωγὴ σχετικὴ μὲ τὸν Διγενῆ τῆς Grottaferrata καὶ μετάφραση τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὰ γαλλικά.

Στὴν εἰσαγωγὴ ἐξετάζονται οἱ ἑλληνικὲς παραλλαγὲς τοῦ Διγενῆ καὶ οἱ ἀπηχῆσεις του στὸν ρωσικὸ *Devgenij*, στὸν τουρκικὸ *Köroğlu*, σὲ βυζαντινὰ κείμενα καὶ στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία.

Ἀκολουθεῖ διερεύνηση τοῦ ἱστορικοῦ ὑποβάθρου τοῦ Διγενῆ τῆς Grottaferrata. Ὑπερβολικὴ ἴσως σημασία δίνεται στὴν παλιὰ «παυλικιανικὴ» θεωρία (ἂν καὶ ἡ συγγρ. ξέρεῖ τὰ ἀρνητικὰ συμπεράσματα τοῦ Lemerle). Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ τὶς γενεαλογίες τῆς Grottaferrata: οἱ Κιναμάδες σ' αὐτὴν εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν πέντε ἀδελφῶν καὶ τῆς κόρης, ὃχι ὁ ἱστορικὸς ὑπαρκτὸς καὶ ἐξόριστος Δούκας, πατέρας τοῦ ἐπίσης ὑπαρκτοῦ Κωνσταντίνου, ὅπως σωστὰ παραδίδει τὸ κείμενο τοῦ Ἐσκοριάλ. Ἡ συγγρ. ἀναγνωρίζει ἐδῶ τὸ κείμενο αὐτὸ ὡς «plus précis que le texte G» (σ. 70). Ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ ἐπισήμανση ἀντιστοιχιῶν πρὸς ἀραβικὰ κείμενα.

10. Πρβ. Βλυσίδου, *Σύμμεικτα* 11 (1996) 23-35.

Ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴ καὶ τὸν τόπο σύνθεσης τοῦ ἔργου ἢ συγγρ. ἐπισημαίνει «l'usage déformé qu'il fait [l'auteur de G] des termes *akrite* ou *arélate*» (σ. 75): ἀπέχει λοιπὸν χρονικὰ τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία περιγράφει. Συντάχθηκε πιθανῶς κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ μνεία τῆς οἰκογένειας τῶν Δουκάδων ἐρμηνεύεται (ὅπως εἶχε προτείνει παλιὰ ὁ Κυριακίδης) ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἦταν Δούκαινα. Παρατηρῶ ὅμως ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος Δούκας εἶχε πολὺ παλαιότερα περάσει στὴν ἠρωικὴ ποίηση.

Ἀκολουθεῖ σωστὴ ἐπιφυλακτικὴ ἐξέταση τοῦ παραμυθιοῦ τοῦ Grégoire περὶ μιᾶς «geste d'Omar» ἢ «geste de Mélitène», ἡ ὁποία δῆθεν ἐπηρέασε τὸ περὶ ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν μέρος τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου. Ἐπίσης σωστὰ περιορίζεται ἀπὸ τὴ συγγρ. ἡ σχέση τοῦ Διγενῆ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ψευδοκαλλισθένη.

Ἐπεται μακρὰ ἐξέταση τῆς σχέσης τοῦ ἔργου πρὸς ὀρισμένα νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια: ὑπάρχουν πιθανῶς ἀπηχήσεις τοῦ ἔπους στὰ τραγούδια αὐτά, γίνεται ὅμως δεκτὴ καὶ ἡ ὑπαρξὴ παλιῶν βυζαντινῶν «ballades» ποὺ εἶχαν «un fond commun» μὲ τὸ «λόγιο» κείμενο (σ. 109).

Στὴ συνέχεια ἐρευνᾶται τὸ πρόβλημα ἂν ὁ Διγενῆς εἶναι ἐποποιία (ὀμηρικὲς ἀπηχήσεις, λογότυποι κτλ.) ἢ μυθιστόρημα (χαρακτηριστικὲς οἱ «ἐκφράσεις»), ἢ ἀγιογραφικὸ ἀφήγημα (σχέσεις μὲ τὸν βίο τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου καὶ ἄλλα μοναστικὰ κείμενα).

Στὸ τέλος τῆς εἰσαγωγῆς ἕνας χάρτης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας - Συρίας - Μεσοποταμίας καὶ ἄλλος ἕνας, μόνον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δίνουν τὰ συνδεόμενα μὲ τὸν Διγενῆ τοπωνύμια τῶν κειμένων Ἐσχοριὰλ καὶ Grottaferrata. (Θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ δοθοῦν σὲ χωριστοὺς χάρτες). Ἡ Λυκανδὸς εἶναι πόλη, ἐπομένως ἔπρεπε νὰ ἀναγραφεῖ στὸν χάρτη, ὅπως οἱ ἄλλες πόλεις, μὲ πεζά, ὄχι μὲ κεφαλαῖα.

Ἡ μετάφραση εἶναι πεζή, χωρὶς διάκριση στίχων, εὐσυνείδητη καὶ καλογραμμμένη. Θὰ δώσει (ὅπως ἢ παλιὰ ἀγγλικὴ τοῦ Manrogordato) μιὰ κολακευτικὴ εἰκόνα τῆς παραλλαγῆς τῆς Grottaferrata, τῆς ὁποίας τὸ ἑλληνικὸ κείμενο θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς λογοτεχνικὰ ἀσήμαντο. Βλ. τίς γνώμες τῶν Krumbacher, Κυριακίδη, Mario Vitti στὴ μικρὴ ἔκδοσή μου τοῦ Διγενῆ¹. «Subliterary» τὸ ἐχαρακτήρισε καὶ ὁ Entwistle². Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Roderick Beaton³.

Στὴ μετάφραση ὁ πρόλογος σὲ δωδεκασυλλάβους τῆς Grottaferrata (ἂν καὶ ἡ συγγρ. ὅπως ὁ Grégoire, τὸν θεωρεῖ νεότερη προσθήκη) ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὀκτώ μέρη τοῦ ἔργου. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτά, στὸ ἑλληνικὸ κείμενο καὶ στὴ μετάφραση, ἔχουν τίτλους, ἄλλα ὄχι.

1. Στ. Ἀλεξίου, *Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἀρμούρη καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρόνικου*, Ἐρμῆς, 1990 - Ἔστια, 1995, σσ. 200, 204, 207, 212.

2. W. J. Entwistle, *European Balladry*, Oxford 1939, 1969, σ. 304.

3. R. Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*, 1980, σ. 80.

Στή σ. 290, σημ. 185, παρατηρῶ ὅτι τὰ ζῶδια-βρύσες, στὸ Ἐσκοριάλ δὲν εἶναι τοποθετημένα στὴ «βεράντα», ὅπως σημειώνεται, ἀλλὰ γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴ καὶ τὰ φισκίνα (1648). Στὶς ὑποσημειώσεις αὐτές, κάτω ἀπὸ τὴ μετάφραση, δίνονται ἐρμηνευτικά, ἱστορικά-γεωγραφικά καὶ φιλολογικὰ σχόλια, καθὼς καὶ ἀναφορὲς σὲ ἀντίστοιχα χωρία τῶν κειμένων Ἐσκοριάλ καὶ Ζ.

Σὲ παράρτημα παρέχεται μετάφραση τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Διγενῆ στοὺς ἀπελάτες, ἡ ὁποία ὑπάρχει ὡς αὐτοτελὲς ποίημα στὸ Ἐσκοριάλ, ἀλλὰ λείπει στὴν Grottaferrata. Περιέργως ἡ μετάφραση ἀκολουθεῖ τὴ νεότερη παραλλαγή Ζ.

Στὴ σ. 191 δίνεται ἓνας πίνακας διορθώσεων πὺ εἰσήχθησαν ἀπὸ τὴ συγγρ. στὸ κείμενο τῆς Grottaferrata τῆς ἐκδοσης Trapp, στὴν ὁποία βασίσθηκε ἡ ὅλη ἐργασία. Ἀπὸ τὶς ἀλλαγές αὐτές ἐσφαλμένη εἶναι ἡ «διόρθωση» τοῦ Grégoire, ὁ ὁποῖος μετέβαλε τὸ εἶθ' οὕτως τοῦ χωρίου III 64 σὲ εἶθ' οὖν (ἔτσι στὸν πίνακα). Ἀλλὰ τὸ εἶθ' οὕτως (= «ἔπειτα») εἶναι ὑπαρκτὸ καὶ γνωστὸ (πρβ. G I 151). Στὸ δείγμα ἀπὸ τὰ Προδρομικά, πὺ δίνει τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ λ. εἶτα, μποροῦν νὰ προστεθοῦν δείγματα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως⁴.

Μερικὲς παρατηρήσεις ἀκόμη: Ἡ ταύτιση τῶν Ἀαρῶν - Harun ar - Rashid εἶναι ἐντελῶς βεβαία λόγω τῆς ἀντιστοιχίας τῶν ἐπιδρομῶν, καὶ λόγω τῆς μνείας τῆς Ραχέ - Raqqah ὡς ἔδρας του. Ὁ ἐπίσης ὑπαρκτὸς ἀδελφὸς τοῦ Harun Μωυσῆς ἀντιστοιχεῖ στὸν Μωυσῆ τοῦ Ἐσκοριάλ (506). Τὰ Ἀμβρών, Χρυσοβέργης, Πανθία ὡς ὀνόματα Ἀράβων τῆς Συρίας εἶναι σαφῶς νεοτερισμοὶ τοὺς ὁποῖους εἰσάγει ὁ συντάκτης τῆς Grottaferrata.

Ὁ Μελίας ὁ Μέγας εἶναι κατασκευάσμα τοῦ Adontz βασιζόμενο στὸν Μελεμέντζη τοῦ Ζ. Ὁ παλαιότερος καὶ μόνος ἐγκυρος τύπος Μιλιμίτσης εἶναι σαφῶς ἄσχετος ἀπὸ τὸν Μελία: εἶναι ὑποκοριστικὸ, ὅπως τελικὰ δέχεται καὶ ἡ συγγρ. (σ. 276, σημ. 160).

Τὸ κύρκας εἶναι ὑποκοριστικὸ τοῦ κύριος (πρβ. γιόκας). Ἄσχετα τὰ κοῦρκος καὶ κίρκος. Τὸ υ τῶν ἐλληνικῶν λέξεων πρέπει νὰ μεταγράφεται ὡς γ: ὄχι *kurkas, glukutaton, amumona* (σσ. 132-133).

Ἡ ἐπικέντρωση τῆς προσοχῆς τῆς συγγρ. στὸ κείμενο τῆς Grottaferrata ὀδήγησε, ὅπως παλαιότερα ἄλλους ἐρευνητές, σὲ μιὰν ὑποσυνείδητη ταύτιση τοῦ συντάκτη τοῦ κειμένου αὐτοῦ μὲ τὸν «auteur de l'Épopée» – πρόσωπα κάθε ἄλλο παρὰ ταυτιζόμενα.

Θὰ περιμέναμε, πλὰι στὰ ἄλλα, κρίσεις στὴν εἰσαγωγὴ σχετικὲς μὲ τὸ θέμα τῆς προτεραιότητος ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο παλαιότερα κείμενα. Ἡ ἄποψη τοῦ Κυριακίδη ὅτι ἡ Grottaferrata ἐξαρχαῖζει, λειαινει καὶ παρανοεῖ τὸ δημῶδες κείμενο, ἔχει ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν παραλλήλων χωρίων⁵.

4. Βλ. Στ. Ἀλεξίου, Ἐρωτόκριτος, ³1994, Γλωσσάριο, λ. ἔτσι.

5. Βλ. Στ. Ἀλεξίου, Ἀκριτικά 1979, σ. 57, ΒΔΑ 1985, σ. γ', μικρὴ ἐκδοσὴ Διγενῆ, σ. 66.

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῶν χειρογράφων ἢ συγγρ. ἐμμένει στὴν παλιὰ ἀλλὰ ἀναπόδεικτη ἄποψη ὅτι ἡ Grottaferrata ἀνήκει στὸν 13ο-14ο αἰ., καὶ τὸ Ἑσχοριάλ στὰ τέλη τοῦ 15ου.

Στὴ βιβλιογραφία μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ἡ μικρὴ ἀλλὰ σὲ πολλὰ ἐνημερωμένη ἔκδοση Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτης καὶ τὰ ἄσματα τοῦ Ἀρμούρη καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου, τὴν ὁποία ἐμνημόνευσα παραπάνω, καθὼς καὶ τὰ Δημῶδη βυζαντινά⁶, ὅπου συζητεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ θέμα τῆς ἔπαυλης μὲ φρουριακὸ περίβολο, τοῦ Διγενῆ: δὲν ἀνήκει σὲ παρθικά, περσικά καὶ ἀραβικά πρότυπα (ἄποψη τοῦ Ξυγγόπουλου, τὴν ὁποία μνημονεύει ἡ συγγρ.), ἀλλὰ σὲ γνωστὸ ὑστερορωμαϊκὸ τύπο.

Προσθετέες στὴ βιβλιογραφία καὶ οἱ ἐκδόσεις καὶ μελέτες τῶν Γ. Ἰ. Θανόπουλου, Δ. Γ. Πεταλᾶ καὶ Ἰ. Κ. Προμπονά, καθὼς καὶ οἱ ἐκδόσεις τῶν Rizzo Nervo καὶ Elizabeth Jeffreys. Τὴ δεύτερη τὴν ξέρεи πάντως ἡ συγγρ.

Γενικὰ τὸ βιβλίο τῆς κ. Jouanno ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὶς ἀκριτικὲς ἔρευνες, βασισμένη σὲ πολλὴ καλὴ γνώση τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων. Δὲν μένει παρὰ νὰ τῆς εὐχηθοῦμε νὰ πραγματοποιήσῃ ἀργότερα καὶ μιὰ μετάφραση τοῦ κειμένου Ἑσχοριάλ.

Ἡράκλειο Κρήτης

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Ernest Marcos Hierro, Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I von Katalonien - Aragon [Miscellanea Byzantina Monacensia, 37], München 1996, σελ.

Πρόκειται για μιὰ αξιόλογη προσέγγιση στο ζήτημα τῶν βυζαντινοκαταλανικῶν σχέσεων κατὰ τὸν 12ο καὶ 13ο αἰ., ἡ ὁποία στηρίζεται σε δυτικὲς πηγές καὶ συγκεκριμένα στο Χρονικὸ (*Libre dels Fets*) τοῦ βασιλέα τῆς Καταλονίας - Αραγονίας Ιακώβου Α' (1213-1276).

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, ποὺ πραγματεύονται δύο πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὶς βυζαντινοκαταλανικὲς σχέσεις γεγονότα. Το πρῶτο μέρος ἀφορᾷ τὶς διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὸν βυζαντινὸ αυτοκράτορα Μανουήλ Α' Κομνηνὸ (1143-1180) καὶ τὸν βασιλέα τῆς Καταλονίας-Αραγονίας Αλφόνσο Α' (1162-1196), ποὺ σφραγίστηκαν τὸ 1178 με τοὺς ἀρραβῶνες μιᾶς βυζαντινῆς πριγκίπισσας καὶ ἐνὸς καταλανοῦ πρίγκιπα, τῆς Εὐδοκίας Κομνηνῆς καὶ τοῦ κόμη τῆς Προβηγκίας Ramon Berenguer Δ'. Το δεῦτερο μέρος ἀφορᾷ τὴν ἀνταλλαγὴ πρεσβειῶν ἀνάμεσα στὸν αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο (1258-1282) καὶ τὸν ἴδιο τὸν χρονικογράφο, βασιλέα Ιάκωβο Α', ποὺ κατέληξαν – με τὴν υποκίνηση τοῦ

6. Στ. Ἀλεξίου, *Δημῶδη βυζαντινά*, Ἀθήνα, Στιγμῆ, 1997.

μογγόλου χάνου της Περσίας – στη συμμετοχή των κρατών τους στη σταυροφορία του 1269.

Παρότρυνση για τον συγγραφέα και αφετηρία της έρευνάς του αποτέλεσαν οι δύο σχετικές αφηγήσεις του Χρονικού του Ιακώβου Α΄. Δεν περιορίστηκε όμως στο Χρονικό, αλλά διασταυρώνοντας τα γεγονότα με άλλες σύγχρονες πηγές, φιλολογικές και αρχειακές, επιχείρησε να διερευνήσει το ιστοριογραφικό πρόβλημα σχετικά με την ταυτότητα της Ευδοκίας Κομνηνής, και, γενικότερα, τις βυζαντινο-καταλανικές διπλωματικές σχέσεις κατά τη διάρκεια ενός αιώνα, από το δεύτερο μισό του 12ου ως τα μέσα του 13ου.

Το πρώτο μέρος της μελέτης (σσ. 1-180) αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια που αφορούν την πρώτη βυζαντινή πρεσβεία στην Αραγονία, αλλά και το ευρύτερο διπλωματικό παρασκήνιο. Συγκεκριμένα, ο συγγρ. αναλύει τις πολιτικές σχέσεις των δυτικών δυνάμεων, όπως την πολιτική του οίκου της Βαρκελώνης απέναντι στον κόμη της Τουλούζης για την επικράτηση στη Νότια Γαλλία, τη διαμάχη Γένουας - Πίζας το 1162 για οικονομική κυριαρχία στη δυτική και ανατολική Μεσόγειο, τη λομβαρδική ένωση εναντίον του Φρειδερίκου Βαρβαρόσα. Ιδιαίτερα περιγράφονται οι καταλανικές αξιώσεις στην Προβηγκία και οι σχέσεις με την Καστίλη, οι οποίες σηματοδοτούν την εξωτερική πολιτική του Αλφόνσου Α΄. Επίσης ο συγγρ. παρουσιάζει την εξωτερική πολιτική του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού μετά την ήττα από τους Σελτζούκους Τούρκους στη μάχη του Μυριοκέφαλου το 1176, όπως και τις σχέσεις του με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Το 1177 λαμβάνει χώρα η πρώτη βυζαντινοκαταλανική προσέγγιση, που, όπως αναφέρθηκε, επικυρώνεται με τον αρραβώνα της ανιψιάς του Μανουήλ Α΄ Ευδοκίας Κομνηνής με έναν αδελφό του Αλφόνσου, τον κόμη Ramon Berenguer Δ΄ της Προβηγκίας. Παρουσιάζεται το πρόβλημα που θέτει σε αμφισβήτηση την πιστότητα του Χρονικού, δηλαδή η ασύστατη εικασία ότι η Ευδοκία ήταν κόρη του Μανουήλ και είχε αρραβωνιαστεί τον Αλφόνσο Α΄ ώστε να της δικαιολογηθεί ο τίτλος της αυτοκράτειρας (η αυτοκρατορική της καταγωγή) και να αποκτήσουν βάση οι αραγονικές αξιώσεις στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο γάμος τελικά ακυρώθηκε για να μην προκληθεί εχθρική αντίδραση του αυτοκράτορα Βαρβαρόσα. Για να ολοκληρωθεί η βυζαντινοκαταλανική συμμαχία, οι Πιζάτες και ο καταλανός ηγεμόνας της Προβηγκίας οργάνωσαν τον γάμο της Ευδοκίας με τον νεαρό Γουλιέλμο Η΄ του Μονπελιέ. Το 1187 η Ευδοκία εκδιώχθηκε από τον σύζυγό της, ο οποίος όμως δεν κατάφερε να νομιμοποιήσει τα παιδιά που είχε αποκτήσει από τον δεύτερο γάμο του, με την Αγνή της Καστίλης, λόγω αντίδρασης του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄. Έτσι, μοναδική νόμιμη κληρονόμος του Μονπελιέ παρέμεινε η κόρη της Ευδοκίας και του Γουλιέλμου Μαρία, η οποία, μετά τον γάμο της με τον Πέτρο Α΄ της Αραγονίας (1196-1213) μετέφερε τα δικαιώματά της πάνω στην ηγεμονία του Μονπελιέ στον καταλανικό θρόνο. Καρπός του γάμου

της Μαρίας και του Πέτρου ήταν ο Ιάκωβος Α΄, ο συγγραφέας του Χρονικού, ο οποίος υπερηφανευόταν για τη βυζαντινή καταγωγή του.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης, που είναι και το μεγαλύτερο (σσ. 183-443), αποτελείται από εννέα κεφάλαια, τα οποία, με κεντρικό άξονα το περιστατικό της καταλανικής σταυροφορίας στους Αγίους Τόπους, προβαίνουν σε ανάλυση του γενικότερου ιστορικού πλαισίου τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Συγκεκριμένα ο συγγρ. αναφέρεται στην εξωτερική πολιτική του Ιακώβου Α΄ και του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου από το 1258 ως το 1266, στην πολιτική των Μογγόλων της Περσίας, στον ρόλο της Αγίας Έδρας και των δυτικών δυνάμεων (Καστίλης, Γαλλίας, Ανδεγαυών) μέχρι το 1267, στην προετοιμασία της σταυροφορίας (1265-69), στην πρώτη βυζαντινή πρεσβεία στον πάπα Κλήμη Δ΄ το 1267, στην πρεσβεία του Ιακώβου και στην πρώτη μογγολική πρεσβεία στον πάπα το 1267, στη μογγολοβυζαντινή πρεσβεία στη Δύση το 1268-9, στη μογγολοβυζαντινή πρεσβεία στη Βαλέντσια το 1269, στην καταλανική σταυροφορία το 1269 και στη σταυροφορία του Αγίου Λουδοβίκου στην Τυνησία το 1270. Όπως προκύπτει, αφορμή για την καταλανική σταυροφορία ήταν η ανταλλαγή πρεσβειών ανάμεσα στον μογγόλο χάνο της Περσίας Abaqa και τον Μιχαήλ Η΄ το 1268 και η υπόσχεση του τελευταίου για υποστήριξη της επιχείρησης εναντίον του μαμελουκικού σουλτανάτου της Αιγύπτου. Το 1269 ο Ιάκωβος ανέλαβε την ηγεσία του καταλανικού στόλου, αλλά επέστρεψε λόγω κακοκαιρίας και ένα δεύτερο τμήμα του στόλου έφθασε στην Άκκα. Λίγους μήνες αργότερα, ωστόσο, τα καταλανικά στρατεύματα εγκατέλειψαν το τελευταίο σταυροφορικό προπύργιο και η σταυροφορία στους Αγίους Τόπους έληξε άδοξα. Όπως επισημαίνει ο μελετητής, η καταλανική εκστρατεία δεν είχε θετικά αποτελέσματα για το σταυροφορικό βασίλειο των Ιεροσολύμων, ούτε ουσιαστική σημασία στην ιστορία των σταυροφοριών, και έχει νόημα να ερμηνευθεί μόνο σε σχέση με τη σταυροφορία του Αγίου Λουδοβίκου. Κάτω από το πρίσμα αυτό εξετάζονται οι κατευθύνσεις της εξωτερικής πολιτικής Αραγονίας και Βυζαντίου, οι λεπτομέρειες των διπλωματικών και στρατιωτικών προετοιμασιών της επιχείρησης, τα γεγονότα στους Αγίους Τόπους, η σταυροφορία του Αγίου Λουδοβίκου και ο σφετερισμός της από τον Κάρολο Α΄ Ανδεγαυό. Με την αποτυχία της καταλανικής σταυροφορίας έληξε και η δεύτερη βυζαντινοκαταλανική συμμαχία. Το 1276 πέθανε ο Ιάκωβος Α΄ και ο νέος βασιλέας Πέτρος Β΄ (1276-1285) με τον καγκελάριο Ιωάννη Procida οργάνωσαν τη συνωμοσία εναντίον των Ανδεγαυών με χρηματοδότηση του βυζαντινού αυτοκράτορα, η οποία συντέλεσε στην κατάκτηση της Σικελίας (Σικελικός Εσπερινός, Μάρτιος του 1282) και στη διακοπή των ανδεγαυικών επεκτατικών σχεδίων.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με εκτεταμένο και κατατοπιστικό επίλογο (σσ. 447-465), με ευρετήριο προσώπων και τόπων και με γενεαλογικούς

πίνακες που διαφωτίζουν το ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

Ο συγγρ. είναι πλήρως ενημερωμένος για τις πηγές και τη βιβλιογραφία που αφορά τον 12ο και 13ο αι. και κατορθώνει να δώσει σαφή εικόνα της διεθνούς πολιτικής σκηνής και ιδιαίτερα των βυζαντινοκαταλανικών σχέσεων, περιγράφοντας διεξοδικά το ιστορικό πλαίσιο τόσο στη Δύση όσο και στην Ανατολή. Η μελέτη έρχεται να καλύψει ένα κενό στις γνώσεις μας για τη δραστηριότητα των Καταλανών πριν από την εμφάνιση της καταλανικής κομπανίας κατά τον 14ο αι., με τα γνωστά για το βουργουνδικό δουκάτο των Αθηνών αποτελέσματα, ενώ διαφωτίζει και θέματα της αραγονικής πολιτικής, ιδιαίτερα σε σχέση με τη βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τον 12ο και 13ο αι. και με τους Μογγόλους τον 13ο αι. Αποτελεί συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας, διότι, χωρίς να αγνοεί τις βυζαντινές πηγές της εποχής (Παχυμέρης, Κίνναμος), επεξεργάζεται δυτικές πηγές, φιλολογικές και αρχαικές (χρονικά, έγγραφα του αραγονικού Αρχείου της Βαρκελώνης, παπικά έγγραφα κτλ.) και οδηγείται σε αντικειμενικά συμπεράσματα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η έμφαση που δίνεται από τον συγγρ. σε δυτικές πηγές οι οποίες δεν έχουν ακόμη ικανοποιητικά αξιοποιηθεί από τη σύγχρονη έρευνα, και είναι απαραίτητες προκειμένου να εμβαθύνει κανείς σε προβλήματα της σημαντικής αυτής περιόδου της ελληνικής ιστορίας και στη σφαιρική και πληρέστερη κατανόησή τους.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Γεώργιος Βογιατζής, Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές συνέπειες, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1998, σσ. 486 + 1 χάρτης.

Το βιβλίο ανήκει στην κατηγορία των έργων που έχουν «άποψη» και «λόγο ύπαρξης». Το θέμα του είναι ένα από τα λιγότερο μελετημένα και πλέον καίρια για την ιστορία του βαλκανικού χώρου στο μεταίχμιο της μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική περίοδο. Πρόκειται για τη διδακτορική διατριβή του, που υποβλήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης το 1987, την οποία τώρα μεταφράζει αλλά και εμπλουτίζει με νέο υλικό.

Μετά από μια σύντομη Εισαγωγή (σσ. 13-16), στην οποία οριοθετείται τοπικά και χρονικά η μελέτη, στο πρώτο κεφ. (σσ. 17-29), ο συγγρ. παρουσιάζει και αναλύει τις υπάρχουσες πηγές για το θέμα του και προχωρεί σε μια αξιολόγησή τους. Στο δεύτερο κεφ. (σσ. 30-76) εξετάζεται το οθωμανικό κράτος από την ίδρυσή του μέχρι την κατάκτηση της Θράκης. Στα τρία υποκεφάλαιά του εξιστορείται η εξέλιξη του οθωμανικού κράτους κατά την πορεία του από ένα μικρό τουρκικό πριγκηπάτο

της Μικράς Ασίας στον ηγεμονικό του ρόλο για τις εξελίξεις στην περιοχή στα μέσα του 14ου αι. (πενήντα μόλις χρόνια μετά από τη σύστασή του). Ο συγγρ. εξετάζει όλες τις απόψεις για τη γένεση και άνοδο των Οθωμανών μέσα από την πλούσια τουρκική (και όχι μόνο) βιβλιογραφία και συζητά τις έννοιες του «πολεμιστή της πίστης» (gazi) και του «ιερού πολέμου» (cihad) και το περιεχόμενο που έλαβαν στο οθωμανικό κράτος αυτή την περίοδο.

Στο τρίτο κεφ. αρχίζει η πραγμάτευση για τη Θράκη. Σ' αυτό ο συγγρ. ύστερα από μια ενδελεχή μελέτη των διαθέσιμων πηγών συστηματοποιεί την κατάκτηση της Θράκης, εντοπίζοντας τις τρεις φάσεις της (1352-1357, 1357-1362, 1362-1373/4). Στο τέταρτο κεφ. (σσ. 137-156) μελετάται η αντίδραση των Βυζαντινών στην κατάκτηση της Θράκης και στο πέμπτο (σσ. 157-170) επισημαίνονται οι εναλλαγές των συνόρων στη βυζαντινοοθωμανική μεθόριο της περιοχής, μέχρι την οριστική ενσωμάτωση της Θράκης στο κράτος των Οθωμανών.

Στο έκτο κεφ. (σσ. 171-225) ο συγγρ. εισάγει στη δημογραφική παράμετρο της κατάκτησης, ερευνώντας το μεγάλο και σημαντικό θέμα του εποικισμού της Θράκης από τους νέους κυριάρχους, δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στις κατηγορίες των πληθυσμών που έλαβαν μέρος στο «πρόγραμμα εποικισμού» της νέας οθωμανικής επαρχίας. Στα κεφ. 7 (σσ. 226-254), 8 (σσ. 255-269), 9 (σσ. 270-312), 10 (σσ. 313-326) και 11 (σσ. 327-372) ο συγγρ. επιχειρεί μια δημογραφική αποτύπωση του θρακικού χώρου μετά από την οθωμανική κατάκτηση, χρησιμοποιώντας ποικιλία πηγών και δίνοντας πληροφορίες ακόμη και για τους μικρούς οικισμούς. Τα κεφάλαια αυτά αρθρώνονται με βάση την τοπική συνάφεια των περιοχών (παραλία Ανατ. Θράκης, Καλλίπολη, ενδοχώρα Ανατ. Θράκης, Αδριανούπολη, Δυτική Θράκη).

Στο δωδέκατο κεφ. (σσ. 373-423) εξετάζεται μια όψη του δημογραφικού φαινομένου στη Θράκη, οι εξισλαμισμοί, με ιδιαίτερη βαρύτητα στους παράγοντες που ευνόησαν τους εξισλαμισμούς στην περιοχή. Ακολουθεί το δέκατο τρίτο κεφ. (σσ. 424-445), με μια συνολική αποτίμηση των δημογραφικών δεδομένων και κάποιες διαπιστώσεις που προκύπτουν από αυτή τη συνολική εικόνα, και το βιβλίο ολοκληρώνεται με το γενικό συμπέρασμα (σσ. 446-448). Η έκδοση συμπληρώνεται με πλούσια βιβλιογραφία, ευρετήριο ιστορικών προσώπων και τοπωνυμίων και ένα χάρτη της περιοχής, σχεδιασμένο από τον συγγρ., στον οποίο αποτυπώνονται όλα τα τοπωνύμια που αναφέρονται στο κείμενο με τις βυζαντινές ή/και τουρκικές τους ονομασίες και οι οδικοί άξονες της περιοχής.

Το θέμα που πραγματεύεται το βιβλίο ικανοποιεί πλήρως τις σύγχρονες επιστημονικές αναζητήσεις. Η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια έστρεψε το ενδιαφέρον της στην τοπική ιστορία, στην οποία αναζητά πολλές απαντήσεις σε μικρά αλλά ουσιώδη ερωτήματά της. Με τη διερεύνηση της Ανατολικής και Δυτικής Θράκης, ο συγγρ. ανταποκρίνεται

στο επιστημονικό αίτημα.

Μια δεύτερη τάση της σύγχρονης ιστορικής έρευνας – όχι τόσο πρόσφατη όπως η προηγούμενη – είναι η μελέτη της περιόδου της μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική περίοδο. Πρώτος ο καθηγητής Σπύρος Βρυώνης επέστησε την προσοχή της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας στην έρευνα αυτής της περιόδου, με το μνημειώδες έργο του για την παρακμή του ελληνισμού στη Μικρά Ασία¹. Έκτοτε, το θέμα της «Διάρκειας και αλλαγής» (Continuity and change, κατά τον προσφιλή όρο του ίδιου) αυτή την περίοδο έγινε αντικείμενο μελέτης από πολλούς επιστήμονες βυζαντινολόγους και οθωμανολόγους. Παρ' όλο το τεράστιο ενδιαφέρον της περιόδου για την ελληνική ιστορία, η ελληνική επιστημονική κοινότητα – με τη φωτεινή εξαίρεση της καθηγήτριας Ελ. Ζαχαριάδου – επιλέγει είτε τον δρόμο της βυζαντινής άποψης για τα γεγονότα (βυζαντινολόγοι) είτε της οθωμανικής (οθωμανολόγοι). Ο συγγρ. άπτεται ισότιμα και των δύο επιστημονικών αντικειμένων, κινούμενος το ίδιο άνετα τόσο στις βυζαντινές όσο και στις οθωμανικές/τουρκικές πηγές. Το θέμα του βιβλίου πληρεί μεγάλο κενό της περιόδου για την περιοχή της Θράκης.

Ο συγγρ. είχε να αντιπαλέψει με αρκετές δυσκολίες και περιορισμούς. Οι πηγές για την περιοχή και την περίοδο είναι λιγοστές, ενώ οι οθωμανικές αφηγηματικές πηγές (γραμμένες έναν αιώνα μετά τα ιστορούμενα γεγονότα) παρουσιάζουν αξιοσημείωτη ταύτιση στην παροχή πληροφοριών. Το γεγονός ότι η περιοχή, από την εποχή εκείνη αποτέλεσε στάδιο συγκρούσεων ποικίλων εχθρών και σφετεριστών των θρόνων (βυζαντινού και οθωμανικού) είχε ως αποτέλεσμα να βρίσκεται σε συνεχή αναστάτωση και λόγω αυτής της κατάστασης δεν έχει σωθεί κανένα τοπικό αρχείο, που θα παρείχε συγκεκριμένες πληροφορίες για τη Θράκη. Η καταστροφή ή εγκατάλειψη οικισμών και ολόκληρων πόλεων ήταν συχνή, ενώ οι μετακινήσεις των πληθυσμών ενδημικό φαινόμενο, στοιχεία που δυσκολεύουν τον ερευνητή στην παρακολούθηση των εξελίξεων.

Υπερβαίνοντας τις δυσκολίες, ο συγγρ. α) μας παραδίδει έναν πολυτιμότερο κατάλογο πόλεων και οικισμών της περιοχής, τοποθετώντας τους τοπικά, δίνοντας το παλαιό (βυζαντινό) και το νέο τους (οθωμανικό) όνομα, διορθώνοντας σε πολλά σημεία προηγούμενες ταυτίσεις τους και παρακολουθώντας τη δημογραφική τους εξέλιξη από το πρώτο μισό του 14ου αι. μέχρι τα τέλη του 15ου· β) μας παρέχει πλήθος πληροφοριών για πρόσωπα που έδρασαν στην περιοχή· γ) δίνει ένα νέο περιεχόμενο στις έννοιες του *gazi* και του *cihad*, όπως αυτές προσλήφθηκαν από τους κατακτητές της Θράκης· δ) επικεντρώνει την προσοχή του στον παρα-

1. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles - London, 1971.

γνωρισμένο και αδιευκρίνιστο από την έρευνα, αλλά τελικά καθοριστικό, ρόλο των ανεξάρτητων πολεμιστών στην κατάκτηση της Θράκης, επισημαίνοντας τις περιόδους κυριαρχίας τους στα πρώην χριστιανικά εδάφη και της εξάρτησής τους από το οθωμανικό κέντρο· ε) συστηματοποιεί χρονολογικά την περίοδο κατάκτησης της Θράκης, εντοπίζοντας τις φάσεις της μέχρι την τελική ολοκλήρωσή της· στ) εντρυφά στο θέμα των εξισλαμισμών, κυρίως στον τομέα της διακρίβωσης των παραγόντων που τους ευνόησαν και των ιδιαιτεροτήτων τους στη συγκεκριμένη περιοχή της Θράκης· ζ) αποκρυσταλλώνει τις πληθυσμιακές κατηγορίες που έλαβαν μέρος στην κατάκτηση, αλλά και όσες επέζησαν ύστερα από αυτή και η) προσφέρει έναν πολύτιμο χάρτη για τη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της Θράκης. Η ανάλυση των υπαρχόντων δημογραφικών δεδομένων οδηγεί τον συγγρ. στο συμπέρασμα ότι η Θράκη δεν ερημώθηκε πλήρως κατά την περίοδο της κατάκτησης, και ότι το χριστιανικό στοιχείο δεν εκδιώχθηκε από αυτήν. Αυτό το συμπέρασμα έχει ιδιαίτερη σημασία όσον αφορά τις μεθόδους της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά και το μέλλον των γηγενών πληθυσμών ύστερα από αυτήν.

Μέσα από τις πολύπλοκες πληροφορίες και αναλύσεις ο συγγρ. κατάφερε να δώσει ένα κείμενο με ρέουσα αφήγηση, καθόλου κουραστικό, εύληπτο και για τον μη ειδικευμένο αναγνώστη. Χωρίς να παρακάμπτει τις ποσοτικές πληροφορίες, απαραίτητες σε μια δημογραφική μελέτη, ο συγγρ. εμβαθύνει σ' αυτές, δίνοντας ένα αναλυτικό εργαλείο ερμηνείας των πηγών. Δεν αρκείται στην παράθεση γνωστών ή και άγνωστων πληροφοριών, αλλά τις υποβάλλει σε κριτική, τις αξιολογεί και εξάγει ουσιώδη για την περαιτέρω έρευνα συμπεράσματα. Το ότι ένα βιβλίο, άρτιο επιστημονικά, απευθύνεται εξίσου και σ' έναν μη ειδικευμένο αναγνώστη, αποτελεί σπάνιο – αλλά και πολύ διδακτικό φαινόμενο – αφού κατά την άποψή μου συνιστά μια από τις βασικές αρχές της ιστορικής συγγραφής.

Θεσσαλονίκη

ΦΩΚΙΩΝ ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ

Ο. Ε. *Misjurevič, Stanovlenie nacional'nogo gosudarstva v Grecii: «Russkaja partija» v 1837-1844gg.* [= Η διαμόρφωση του Ελληνικού Κράτους: «Το ρωσικό κόμμα» στα χρόνια 1837-1844], Μόσχα 1997, σελ. 261.

Από τη γνωστή βιβλιογραφία στο θέμα γνωρίζαμε, μέχρι σήμερα, κυρίως το άρθρο του Ν. Βλάχου «Η γένεσις του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού κόμματος εν Ελλάδι», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 19 (1939) 25-39 και το βιβλίο του F. Lenormant, *Le conte André Métaxa et le parti Napiste en Grèce*, Παρίσι 1861. Η συγγρ. ύστερα από

αρχειακές έρευνες στη Ρωσία (κυρίως υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Ε. Ε. Jazykon και της καθηγήτριας Τ. Β. Nikitina) και στην Ελλάδα (υπό την καθοδήγηση του καθηγητή Ι. Δημάκη, τη βοήθεια του Αγ. Τσελίκα και τη χρησιμοποίηση αγγλικών αρχείων της Ακαδημίας Αθηνών), ρίχνει νέο φως στις ελληνορωσικές σχέσεις.

Το (φιλο-)ρωσικό κόμμα, κατά τη συγγραφέα, άρχισε τη δραστηριότητά του κυρίως το 1837 και δραστηριοποιήθηκε στην πολιτική και κοινωνική ζωή του νέου κράτους μέχρι και το 1844. Αιτία της έντονης παρουσίας του, από το 1837, στάθηκε η μη καλή σχέση του παλατιού με τα «κόμματα» και ο σχηματισμός ρεύματος όσων πίστευαν ότι η διακυβέρνηση της χώρας από τον Ι. Καποδίστρια υπήρξε «ο χρυσούς αιών» στα πρώτα χρόνια της ζωής του νέου κράτους. Στην ουσία, δεν υπήρχε «κόμμα» με την πολιτική σημασία της σημερινής έννοιας αλλά ομάδα μερικών προσωπικοτήτων (Θ. Κολοκοτρώνης, Γ. Γλαράκης, Α. Μεταξάς), τους οποίους ένωναν κοινές ιδέες. Το ίδιο συνέβαινε και με τα άλλα κόμματα, αλλά το (φιλο-)ρωσικό ήταν το πολυαριθμότερο. Η ύπαρξη των τριών κομμάτων ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος ότι η ελληνική πολιτική δεν καθοριζόταν από την Αθήνα, αλλά από το Λονδίνο, το Παρίσι και την Πετρούπολη. Στα 1837-1840, όμως, η τοποθέτηση του Γ. Γλαράκη (1789-1855) στην προεδρία της κυβερνήσεως επέδρασε σημαντικά στην εσωτερική διοργάνωση του κράτους και στη δραστηριοποίηση του (φιλο-)ρωσικού κόμματος. Εκεί όμως όπου το (φιλο-)ρωσικό κόμμα δραστηριοποιήθηκε περισσότερο ήταν ο θρησκευτικός παράγοντας: Καταπολεμήθηκαν οι ξένες θρησκευτικές προπαγάνδες, οι μεταφράσεις της Βίβλου στη νεοελληνική γλώσσα και οι θεωρίες του φιλοσόφου Θ. Καΐρη. Οι θρησκευτικές υποθέσεις της εποχής ήταν, για το (φιλο-)ρωσικό κόμμα, και κρατικές. Από την πλευρά των σχέσεων του (φιλο-)ρωσικού κόμματος με τη Ρωσία, όπως φαίνεται από τις αρχειακές έρευνες, η Ρωσία θέλησε διά του (φιλο-)ρωσικού κόμματος να αντισταθεί στην αντίστοιχη βρετανική και γαλλική πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο, χρησιμοποιώντας τον θρησκευτικό παράγοντα. Γι' αυτό και υποστήριξε στην Ελλάδα τους οπαδούς του (φιλο-)ρωσικού κόμματος, τονίζοντας το ομόδοξο δόγμα, χωρίς να υπεισέρχεται σε καθαρώς πολιτικά ζητήματα.

Τα γεγονότα όμως της συνομοσίας της «Φιλορθοδόξου Εταιρείας» (1839) επέφεραν πλήγμα στις δραστηριότητες του (φιλο-)ρωσικού κόμματος. Η Ρωσία έχασε το γόητρο που είχε, μέχρι τότε, στην Ελλάδα. Τα γεγονότα είχαν ως αποτέλεσμα την επιφυλακτικότητα του Όθωνα προς το (φιλο-)ρωσικό κόμμα και προς την πολιτική της Πετρούπολης και ακόμη την απομάκρυνση της Ρωσίας από τα πολιτικά δρώμενα της Ελλάδας. Κατά τη συγγρ., οι αρχηγέτες του (φιλο-)ρωσικού κόμματος δεν πήραν μέρος στη συνομοσία της «Φιλορθοδόξου Εταιρείας», η οποία διοργανώθηκε κυρίως από στοιχεία αντίθετα στην κρατική δομή, τα οποία έδωσαν αφορμή στην ανάπτυξη εθνικών ιδεωδών και κατευθύνσεων και, ακόμη,

στην απομάκρυνση από τον ξένο παράγοντα. Μπορεί να θεωρηθεί ότι η όλη κίνηση προετοίμασε την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843. Η Ανατολική κρίση των ετών 1839-1841 βοήθησε ακόμη και στην αναγέννηση των ιδεωδών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Έτσι, με την ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας και την εμφάνιση της Μεγάλης Ιδέας το (φιλο-)ρωσικό κόμμα έχασε κάθε επιρροή. Ήδη πριν από την πτώση της κυβερνήσεως Γλαράκη το (φιλο-)ρωσικό κόμμα άλλαξε κατεύθυνση: οι ρωσόφιλοι έγιναν οπαδοί της συνταγματικής μοναρχίας και ελάττωσαν την αντίδρασή τους στην προτεσταντική προπαγάνδα, γεγονός που τους έφερε πιο κοντά στο (φιλο-)αγγλικό κόμμα, ώστε να βαδίσουν «μαζί» προς την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Τέλος, με την παραίτηση του Α. Μεταξά, τους ρωσόφιλους πλέον τους εκπροσωπούν «οι κωλεττικοί». Τα ρωσικά αρχεία δεν δίνουν καμιά πληροφορία για το αν η Ρωσία ήταν πίσω από τη «Φιλορθόδοξο Εταιρεία», όπως δεν δίνουν επίσης καμιά πληροφορία για τη συμμετοχή της Ρωσίας στην επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843.

Συμπερασματικά, κατά τη συγγρ., η Ρωσία ενδιαφερόταν για τα ελληνικά θέματα όσο ενδιαφέρονταν αντίστοιχα η Αγγλία και η Γαλλία, συμπροστάτιδες δυνάμεις του σχηματιζόμενου κράτους, αλλά, μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1843, έπαψε να ενδιαφέρεται γι' αυτά, διότι έπαψε να περιλαμβάνει την Ελλάδα στη σφαίρα της εξωτερικής της επιρροής (σ. 232). Η ριζική αλλαγή της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας επήλθε μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο: το εξής η Ρωσία θα εγκαταλείψει την Ελλάδα και θα ενδιαφέρεται για τους Σλάβους της Βαλκανικής (σ. 232).

Μετά τα συμπεράσματα, ακολουθεί αλφαβητικός κατάλογος των προσώπων, τα οποία αναφέρονται στη μελέτη, με σύντομα βιογραφικά σημειώματα (σσ. 233-347), και ακολουθεί η βιβλιογραφία (Πηγές και βοηθήματα, σσ. 248-260), όπου πρέπει να προστεθεί το άρθρο του Θ. Π. Θεοδώρου, «Η Ρωσία και η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 με βάση έγγραφα των Αρχείων της ΕΣΣΔ και τον περιοδικό τύπο εκείνης της εποχής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 4 (1922) 77-90.

Τέλος, έχω τη γνώμη ότι θα ήταν χρήσιμο να κυκλοφορούσε το έργο και στην ελληνική γλώσσα, διότι παρουσιάζει αρκετά νέα στοιχεία, τα οποία προέρχονται από τα *Αρχεία Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσίας*.